

FORSKNING OG PENGER

HALLVARD FOSSHEIM OG HELENE INGIERD (RED.)

FORSKNINGSETISKE **KOMITEER**

FORSKNING OG PENGER

FORSKNING OG PENGER

HALLVARD FOSSHEIM OG HELENE INGIERD (RED.)

Forskningsetiske komiteer

FORSKNING OG PENGER
DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEER
WWW.ETIKKOM.NO

GRAFISK DESIGN: BLÆST DESIGN/GEIR HENRIKSEN
TRYKK: ROLF OTTESEN AS
PAPIR: MULTIDESIGN ORIGINAL WHITE 115 GR
SKRIFTYPE: MERCURY

MATERIALET ER VERNET ETTER ÅNDSVERKLOVEN. UTEN UTTRYKkelig SAMTYKKE ER
EKSEMPLARFREMSTILLING BARE TILLATT NÅR DET ER HJEMLET I LOV ELLER AVTALE
MED KOPINOR (WWW.KOPINOR.NO).

978-82-7682-063-8

Innhold

FORORD	7
FØLG PENGENE!	9
DAG O. HESSEN	
OPPDRAGSFORSKNING, PENGER OG FORSKNINGSETIKK	27
ARNE TOSTENSEN	
«A PENNY FOR YOUR THOUGHTS»—Å BETALE DELTAKERE I FORSKNING	45
ANETTE BRUNOVSKIS	
DYRE PILLER	65
ÅGE WIFSTAD	
MAKSPRIS PÅ LIV OG HELSE	79
ELI FEIRING	
PATENTER, FORSKNINGSETIKK OG ANNEN ETIKK	93
LENE BOMANN-LARSEN	
OFFENTLIG FINANSIERT FORSKNING OG ØKONOMISK SUKSESS	105
MORTEN WALLØE TVEDT	
«IKKE AT PENGER BETYR NOE, MEN ...»	123
AV KARIANNE BJELLÅS GILJE OG CATHRINE HOLST	
KLIMAFORSKERE UNDER ANGREP	135
TOVE KOLSET OG PÅL PRESTRUD	
NÅR NÆRINGSINTERESSER TRUES	157
SIW ELLEN JAKOBSEN	
PUBLIKASJONER, DELINGSKULTUR OG TILGANG TIL FORSKNING	171
LARS WENAAS	
KUNNSKAPSRØVERI FRA FATTIGE LAND?	189
PÅL HERMOD BAKKA OG TOR HALFDAN AASE	
OM FORFATTERNE	202

Forord

HVILKEN MAKT bør betaleren ha over forskningen? Hva er et menneskeliv verdt i kroner? Skal forskeren motiveres av penger?

Her gir sentrale bidragsytere en serie innblikk i hvordan penger og forskning forholder seg til hverandre. Uten noen pretensjon om fullstendighet tilbyr boken et knippe tekster som til sammen viser mangfoldet i denne nødvendige, komplekse og problematiske relasjonen. I sentrum står hele tiden de etiske spørsmålene. Tekstene uttrykker bidragsytternes oppfatninger og perspektiver, og er ikke ment å definere De nasjonale forskningsetiske komiteers posisjon i hvert spørsmål. Derimot er hver tekst ment å løfte frem vesentlige og aktuelle problemstillinger for debatt.

Vi vil gjerne takke medarbeidere i sekretariatet Lise Ekern, Jacob Hølen, Sigrid Skavlid og Torkild Vinther for viktige innspill i innledende diskusjoner om bokens tematikk. Vi takker også Lise Ekern, Adele Flakke Johannessen og Johanne Severinsen for kompetent bistand ved ferdigstillingen av boken.

FOR DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEER:

HALLVARD FOSSHEIM • SEKRETARIATSLÉDER

DEN NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITÉ FOR SAMFUNNSVITENSKAP OG HUMANIORA (NESH)

HELENE INGIÉRD • SEKRETARIATSLÉDER

DEN NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITÉ FOR NATURVITENSKAP OG TEKNOLOGI (NENT)

Følg pengene!

DAG O. HESSEN

BIOLOGISK INSTITUTT CEES, UNIVERSITETET I OSLO

I Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) sine forskningsetiske retningslinjer (2007) foreslås med atskillig dristighet (og en smule naivitet?) følgende *vitenskapsed*:

Jeg vil utøve min virksomhet som forsker redelig og sannferdig. Jeg skal bruke mine vitenskapelige kunnskaper og ferdigheter til beste for menneskeheten og for en bærekraftig utvikling. Jeg skal vise respekt for dyr og natur. Jeg skal handle i overensstemmelse med forskningsetikken, og jeg skal ikke tillate at hensyn bygget på ideologi, religion, etnisitet, fordommer eller materielle fordeler overskygger mitt etiske ansvar som forsker.

Man kan nok mene at dette har noe av de samme krav over seg som Rudyard Kiplings berømte dikt «If», for forskeren er

åpenbart aldri verdinøytral verken som individ eller medlem av et forskningsunivers, og skal ikke forskning først og fremst dreie seg om å *søke erkjennelse*? Jovisst, men allikevel er det gode grunner til å tilstrebe de ideelle fordringene, selv om de kan være vanskelige å nå. Tanken ved en slik ed var også først og fremst at dette skulle tjene som en bevisstgjøring av forskeren og ikke bare i snever forstand som et etisk bolverk mot fusk og juks i alle dets avskygninger, men kanskje først og fremst for at enhver ung forsker ved starten av løpet skal stille seg spørsmålet: *Hva vil jeg med min forskning*? Skal den være til det beste for samfunnet, for meg selv, skal den være *nyttig* – og for hvem?

Alle har godt av å se seg selv litt utenfra og ovenfra innimellom, men det er grunn til å tro at vi i vår jakt på flere papers, H-faktor og forskningsmidler stundom salderer denne refleksjonen. Fra dem som *finansierer* denne forskningen, synes svaret å være gitt: Forskningen skal først og fremst være nyttig for samfunnet, og dette synes langt på vei å være et legitimt krav. Vi snakker jo om skattebetalernes penger, ikke sant?

Det er en lang tradisjon fra forskerhold å kritisere den offentlige finansiering av norsk forskning, ikke bare fordi det synes å være et evig gap mellom retorikk og finansiering i «verdens rikeste land», men også fordi forskningens innretning ikke nødvendigvis alltid fremmer den beste forskningen, men den som på kort sikt synes nyttigst. Dermed risikerer vi at mye av norsk forskning trivialiseres til bekreftelsesforskning, altså forskning som gir de resultater man forventer. Ikke all denne kritikken er like berettiget, men mye av den er velbegrunnet og understøttes i

evalueringer av norsk forskning. Det er imidlertid også en egen-dynamikk innen forskningen, som fører til et kvantitetsfokus hvor refleksjonen over egen forskning lett blir valgt bort i et konkurranseregime med stadig høyere turtall. Derfor skal vi også koste på oss en porsjon selvransakelse.

FØLG PENGENE!

FORSKEREN SOM OPPORTUNIST OG SLALÅMKJØRER

Det er flere grunnleggende spørsmål når det gjelder norsk forskning - som henger tett sammen med hvordan norsk forskning er finansiert og strukturert. De klassiske dikotomiene er: forsker-initiert (bottom-up) eller styrt (top-down), anvendt forskning eller grunnforskning, programforskning eller fri forskning. Disse temaene er sammenkoblet, og det følgende dilemmaet er altså satt på spissen: Er det de beste og mest innovative ideene som skal vinne fram i fri konkurranse der kvalitet og originalitet er de sentrale kriterier, eller skal finansør (altså statsbudsjettet, via sektordepartementer via Norges forskningsråd, via programstyrer), velge prosjekter primært etter relevans? Skoen trykker også til dels ulike steder i UoH-sektoren (UoH: universitet og høyskoler) og instituttsektoren (dvs. oppdragssektoren).

Det er naturligvis ikke mulig å sette opp et entydig skille mellom anvendt forskning og grunnforskning, men fri forskning er derimot per definisjon arenaen for de friske og dristige tanker uten spesielle føringer med hensyn til tema og nytteverdi. Det betyr ikke at det ikke skjer grunnforskning innenfor de store

---

1 Dette ble senest og skarpest påpekt i *Evaluation of Biology, Medicine and Health Research in Norway*, Norges forskningsråd 2011.

forskningsprogrammene, men denne er da tematisk innrettet og fanger rimeligvis ikke opp de *helt* nye tema og idéer.

Det er først og fremst fra universitetshold at mangelen på fri prosjektstøtte oppleves som et grunnleggende problem. Instituttsektoren er i større grad avhengig av programfinansiering og har legitimt tette bånd til den, men dermed også et potensielt lojalitetsproblem overfor sin oppdragsgiver. Enhver hund lærer raskt å ikke bite den hånden som forer den. Det er

også instituttsektoren som er mest sårbar for mer eller mindre bevisst instruksjon fra oppdragsgiver og tilpasning av forskningsresultater. Det er liten grunn til å tro at dette er veldig utbredt som en villet praksis fra oppdragstakerens side, men som en ubevisst føring kan det være vanligere enn man liker å tro. Dette er i seg selv et argument for en etisk bevisstgjøring av forskeren og forskningens habilitetsdimensjon.

Fra UoH-sektoren rettes tidvis besk kritikk både mot forskningsminister og forskningsråd, og det er utvilsomt rom for forbedringer begge steder. Allikevel er det grunn til å hevde at den *egentlige* flaskehalsen ligger på regjeringsnivå og bunner dels i en manglende forståelse for den reelle verdi av kunnskap og forskning, dels i et manglende overordnet grep. Det er ingen sterk intellektuell tradisjon i Norge, og dette gjenspeiles på alle nivåer i samfunnet – regjeringen inkludert.

PENGENE SETT OVENFRA

Norges forskningsråd (NFR) har et dobbelt mandat; de skal både være regjeringens rådgiver i forskningspolitikk og fordele forskningsmidler etter søknad. Etter sammenslåingen av de fem

mindre forskningsrådene: Norges Teknisk- Naturvitenskapelige Forskningsråd (NTNF), Norges allmennvitenskapelige forskningsråd (NAVF), Norges landbruksvitenskapelige forskningsråd (NLVF), Norges Fiskeriforskningsråd (NFFR) og Norges råd for anvendt samfunnsforskning (NORAS) i 1993 skulle man tro at vi hadde fått et autonomt og allmektig NFR. Det er i beste fall bare delvis oppfylt, og det er ikke først og fremst NFRs egen skyld. Dels er NFR underlagt generelle budsjettmessige føringer som ikke nødvendigvis harmonerer med egne ønsker og de forskningsråd de spiller inn til statsbudsjettet. I tillegg til dette kommer departementsvise tildelinger med en betydelig grad av føringer. Dermed blir forskningens og Forskningsrådets frihet atskillig mindre enn den burde være. Ved femårsevalueringen ble det påpekt at NFR i mangt og mye minnet mest om et forskningsdirektorat.²

Forskningsrådets nåværende leder, Arvid Hallén, beskrev den særnorske situasjonen med forbilledlig klarhet i et innlegg i Aftenposten for drøyt fire år siden: «Hos oss har Kunnskapsdepartementet et samordningsansvar, men det er ingen hemmelighet at denne samordningen er svak».³ Dette utdypes i et senere innlegg:⁴ «Kunnskapsdepartementet har et formelt koordineringsansvar, men fullmaktene synes svake. Statsråden leder Regjeringens forskningsutvalg (RFU), men dette har fått mindre betydning. Dermed blir forskningspolitikken i for stor grad en sum av enkeltdepartementenes prioriteringer innenfor rammen

---

2 Se blant annet Eivind Osnes i *Uniforum* nr. 05 1998

3 *Aftenposten*, 01.12.2007

4 *Aftenposten*, 24.09.2009

av en uoversiktlig sektorkamp, uten at helheten blir tilstrekkelig vurdert.» Han siterer også Gudmund Hernes, som allerede i 1994 spurte retorisk: «Kan man vente at et underordnet organ kan samordne 16 overordnede organer?». Sektorprinsippet, det at norsk forskning er finansiert av 16 departementer, er i utgangspunktet et gode som skulle tydeliggjøre et forskningsansvar hos de ulike departementene, men i fravær av en sterk, samordnende kraft kan det, med Halléns ord, «...bli en ulempe og ikke et forskningspolitisk trumfkort». Hvorvidt det er en situasjonsbeskrivelse som tidligere forsknings- og høyere utdanningsminister Tora Aasland vil si seg enig i, offisielt eller uoffisielt, er uklart, men det er grunn til å tro at hun tidvis ønsket seg en større forståelse for forskningens verdi innad i regjeringskollegiet.

På ett punkt synes imidlertid Aaslands virkelighetsoppfatning å skille seg fra den mange forskere har uttrykt: Det at programmer og sentra for fremragende forskning (SFF) langt på vei er tilstrekkelig til å ivareta den «frie» grunnforskningen. Ja, selvsagt drives det mye og god grunnforskning både innenfor programmer og SFFer, og nettopp SFF-strukturen med sin 5+5 års tidshorisont muliggjør en betydelig grad av fri grunnforskning. Men det ligger i sakens natur at siden dette er etablerte aktiviteter så vil de ikke fange opp de helt nye, dristige og visjonære ideene som har stor risikofaktor. Denne type forskning krever sjelden svære internasjonale konsortier med titalls millioner til drift, men heller mer beskjedne midler til uttesting – litt slik gründerbedrifter trenger oppstartsstøtte. Dette er den typen prosjektsøknader som har høyest avslagsprosent (ofte over 90%), men hvor søknads-kvaliteten jevnt over er svært høy. Den svake satsningen på fri

grunnforskning har vært påpekt i nesten samtlige evalueringer av norsk forskning⁵ og vil ganske sikkert fortsette å bli det, selv om det faktisk *har* skjedd en positiv og gledelig økning i andelen fri midler.

Noen *større* satsing vil neppe kunne komme, og det har igjen å gjøre med strukturen på den norske forskningsbevilgningen med fragmentert og sektorvis bevilgning. Dette betyr at det i realiteten er departementene selv, samt programstyrene, som oftest er tungt besatt fra brukersiden, som har en meget sterk føring på hva det skal forskes på. Dette begrenser handlingsrommet både for forskningsråd og forskningsminister. Problemene med en klar og samordnet forskningsinnsats fra regjeringen dreier seg ikke bare om svak allokering til fri forskning, men bidrar også til lite forutsigbarhet innen den tematiske forskningen. Dette blir et spesielt problem her til lands, hvor vi nesten utelukkende har Forskningsrådet som finansieringskilde.

For eksempel: Vi har nylig lagt bak oss det internasjonale biomangfoldåret, og forskning på biologisk mangfold står høyt på agendaen i stortingsmeldingen *Klima for forskning*.⁶ Avstanden mellom retorikk og politikk er imidlertid påfallende. Det er uhyre tynt med forskningsmidler på dette feltet, og Norge maktet lenge ikke engang å stable midler på beina til norsk deltakelse i det felleseuropeiske samarbeidet på dette området. Da det endelig kom en EU-utlysning, var den samlede norske forskningsinnsatsen

---

5 Se for eksempel *Evne til forskning. Norsk forskning sett innenfra*, Det Norske Videnskapsakademi 2009 og *Evaluation of Biology, Medicine and Health Research in Norway*, Norges forskningsråd 2011.

6 St. Meld. Nr. 30 (2008-2009) *Klima for forskning*

på 3 millioner totalt over hele forskningsperioden.⁷ Det er ikke engang tilstrekkelig til å finansiere én ph.d. Kanskje enda mer oppsiktsvekkende er den manglende oppfølging av naturvitenskapelig klimaforskning, som ikke overraskende også er rangert høyt på listen over satsningsområder i stortingsmeldingen (som ikke tilfeldig altså ble døpt *Klima for forskning*). I statsbudsjettet for 2011 ble det, til tross for lovnader om økt satsning på det sentrale klimaforskningsprogrammet «Norklima», et reelt kutt, noe som for øvrig ble skarpt kommentert av Forskningsrådet. En ting er at dette er i strid med stortingets klimaforlik, en annen ting er at det i realiteten betyr at det overhodet ikke er midler til utlysning i resten av programperioden. Forskningsrådet har selv vært klare i sin kritikk også på dette punktet. Forskningsrådets direktør følger prisverdig opp dette temaet i forbindelse med tautrekkingen rundt klimaforliket, der han ganske direkte fastslår at Norge kunnskapsmessig framstår som for dårlig, kunnskapsmessig rustet til å møte klimautfordringene. Han fastslår videre at det er et påfallende sprik mellom statsministerens frustrasjon over det internasjonale klimaarbeidet og de svake bevilgningene til nasjonal klimaforskning.

Det er mulig det har vært for mye fokus på kvantitative mål både når det gjelder forskningen selv og bevilgninger, men til gjengjeld har det vært for lite fokus på regjeringens manglende engasjement utover det rent retoriske. Det finnes et «Regjeringens forskningsutvalg» som, i alle fall utad, lever en ganske anonym tilværelse. Det er helt avgjørende at dette nettopp blir

---

7 BiodivERsA (EUs 7 rammeprogram), <http://www.biodiversa.org/> (Lesedato 24.04.2012)

8 *Aftenposten*, 22.02.2012.

regjeringens og ikke bare forskningsministerens forskningsutvalg. Det er viktig at forskning erkjennes som en investering og ikke primært en utgiftspost. Forskningsfondet har vært en vitaliserende nyskapning for norsk forskning gjennom etableringen av sentra for fremragende forskning. Mens vi venter på en revitalisering av norsk forskningspolitikk mer generelt kan nettopp en økt allokering av forskningsfondet til fri grunnforskning være den avgjørende håndsrekning til de dristige ideer vi venter på.

Det er som sagt ikke mulig å sette opp et knivskarpt skille mellom anvendt forskning og grunnforskning, men fri forskning er altså per definisjon arenaen for de friske og dristige tanker, og denne kan som sagt bare i begrenset grad fanges opp av programmer og SFFer. Det blir dermed for enkelt å gi det råd at forskere skal «følge pengene», det vil si innrette sin forskning mot de programmer der midlene finnes. Det fjerner det viktige nedenfra-incentivet som skal og må være forskerinitiert, og det legger til rette for opportunistisk slalomforskning. På den annen side er det åpenbart at det ikke er en menneskerett å få midler til enhver forskningsaktivitet. Mye forskning har ganske enkelt ikke livets rett, enten fordi den er totalt frakoblet ethvert relevanskriterium, eller fordi den ganske enkelt ikke holder mål. Forskning bør ha samfunnsnytte som ett av sine etiske ankerfester, spørsmålet er bare nyttig for hvem – og over hvilken tidshorisont?

Her ligger en annen form for forskerkritikk, dette at forskningspolitikk her til lands stundom synes å være dårlig kamuflert distriktspolitikk med det resultat at vi smører midlene tynt utover, for å holde oss med «et universitet på hvert nes». Er dette

en utidig sutring fra de etablerte som er innenfor og som ser sine privilegier truet, eller viser det igjen at vi her til lands mangler en grunnleggende forståelse for hvordan forskning bør utøves? Igjen gir stort sett de større evalueringer av norsk forskning kritikkerne rett, senest gjennom den ganske flengende kritikken av norsk helse- og biofaglig forskning, hvor rapporten⁹ i klartekst understreker poenget med at mye som seiler under forskningens flagg, er «forskning». Noe av diskusjonen går på fortolkningen av «forskningsbasert undervisning». Dette har av enkelte blitt tolket dit hen at enhver høyere utdanningsinstitusjon har plikt – eller viktigere, *rett* – til også å bedrive egen forskning.

For den som vil se nøyaktig *hvor* tynt det smøres, er Kunnskapsdepartementets tildelingsbrev¹⁰ interessant lesning. Det er nær 60 institusjoner på universitets- og høgskolenivå som rapporterer inn publikasjonspoeng og mottar støtte fra NFR (og i noen tilfelle regionale forskningsfond). Bare så det er sagt: Dette betyr naturligvis ikke universitetsforskning per definisjon er bra og regional høgskoleforskning er dårlig. Tvert i mot finnes nok av eksempler på dårlig universitetsforskning og god høgskoleforskning.

HVOR NYTTIG SKAL FORSKNINGEN VÆRE – OG FOR HVEM?

En overordnet, og ikke helt urimelig, politisk forventning er at forskning, som jo vitterlig dekkes av skattebetalernes penger, skal levere noe tilbake til samfunnet. Den skal kort sagt være

---

⁹ For kommentarer og full rapport, se: http://www.forskningsradet.no/no/Artikkel/Fagevaluering_av_biologi_medisin_og_helsefag/1253954269442 (Lesedato 24.04.2012)

¹⁰ *Orientering om forslag til statsbudsjettet 2012 for universiteter og høyskoler.* Kunnskapsdepartementet.

nyttig. Forskning kun for forskningens – eller forskerens – skyld er ikke tilstrekkelig begrunnelse. Som nevnt seiler trolig for mye utredningsarbeid og syensing under forskningens fane. Som et minimum skal forskning bidra til økt erkjennelse og ny viten. Problemet i andre enden av forventningsskalaen er imidlertid at forskningen skal være «nyttig» i meget snever forstand, den skal bidra til inntjening og arbeidsplasser på relativt kort sikt.

Stortingsmelding 30, *Klima for forskning*, inneholder alle de riktige formuleringene om forskningens verdi på flere plan, som at «[f]orskning har både kulturelle og instrumentelle begrunnelser» og dermed at «forskningens søken etter ny erkjennelse er en iboende del av det å være menneske [...] Ny kunnskap har derfor en klar verdi i seg selv». Dog presiseres det at «[d]agens samfunn krever forskningsbasert kunnskap på stadig flere områder. Denne utviklingen gjør at framtidig vekst i forskningsbevilgningene i stor grad er motivert ut fra forskningens nytteverdi.» Debatten om hvor nyttig forskningen skal være er ikke av ny dato. Carl von Linné klager på midten av 1700-tallet over en byråkratisk overvåking av hans studier ut fra en snever forventning om nytteverdi: Hans kartlegging av naturens mangfold måtte utføres under dekke av å være en jakt på utnyttbare ressurser i naturen.¹¹

Det er verdt å merke seg at kravet om samfunnsnytte i form av *innovasjon* også er kommet inn som en forventet fjerde kjerneaktivitet for universitetsansatte i tillegg til forskning, undervisning og formidling. Det er ikke nødvendigvis noe negativt i det, spørsmålet blir bare hvor snevert man definerer samfunnsnytte

---

¹¹ D.O. Hessen. *Carl von Linné*. Gyldendal, 2000.

og innovasjon og over hvilken tidshorisont. Det er imidlertid grunn til å anta at det ikke er tilstrekkelig med intellektuell innovasjon, og at vektleggingen av nytteverdi over en relativ kort tidshorisont bidrar til å opprettholde en struktur hvor nesten all aktivitet kanaliseres gjennom programforskning og bare om lag 7 % til «fri» forskning. Også i større forskningsprogrammer ser man nå økt fokus på innovasjonsaspektet anvendt i snever forstand. Det skal komme *noe omsettelig* ut i andre enden av forskningen, hvilken innebærer at investering i forskning i økende grad underlegges de samme krav som investering i næringslivet: Erkjennelsesmessig avkastningen holder ikke. Det er imidlertid også verd å minne om at forskning ikke bare innebærer samfunnskontakt, men at det også er en *samfunnskontrakt*. Det er ikke urimelig å forvente at forskningen en eller annen gang skal levere noe tilbake, og at forskning for forskeren skyld, løsrevet fra ethvert krav til nytte og relevans, ikke har legitimitet kun i kraft av forskningen som sådan.

KVANTITETSTYRANNIET

På forunderlig vis har kvantitet sneket seg inn som alle gjerningers mål og mening. Alle nasjoner og institusjoner setter opp sine målformuleringer i vekst, både relativt og absolutt, økt produksjon, økt effektivitet, mer aksjonærutbytte, økt BNP... Suksess evalueres, eksternt eller internt, i stor grad etter disse kriteriene. For samfunnssektorer og offentlige aktiviteter som engang var opprettet for å sikre velferd, har fokus skiftet fra nytte til utbytte. Den samme trend gjør seg gjeldende innen akademien, der gjennomstrømning, studentproduksjon, poengproduksjon eller

produksjon av publikasjonspoeng er sentrale, kvantitative måltall.

Den er nok sannsynlig at «tellekantsystemet» med økonomiske insentiver koblet til kvantitet har oljet denne prosessen. I korte trekk innebærer «tellekantprinsippet» i denne sammenheng at det skjer en resultatbasert tildeling av midler; et gitt beløp per enhet produserte studiepoeng, per avlagt eksamen, mastergrad eller doktorgrad. Dette er i utgangspunktet en rettferdig «belønningsstrategi», men det bidrar samtidig til at institusjonene blir svært avhengig av denne resultatbaserte finansieringen – som blir kvantitets- mer enn kvalitetsfremmende. Allikevel blir det for enkelt å si at kvantitetsutviklingen utelukkende skyldes en tellekantstrategi. I alle fall når det gjelder vitenskapelig produksjon er dette en prosess som også er drevet fram fra innsiden, altså forskermiljøene selv, som er et resultat av et slags *arms race* mot stadig høyere produksjon. Flere *papers* og flere doktorander er en vinneroppskrift, fordi flere artikler øker sjansene for tildeling av forskningsmidler som igjen gir flere stipendiater – og flere artikler. I og for seg er ikke dette noen problembeskrivelse. Offentlig finansiert forskning skal og bør publiseres, så sant det er noe av verdi å publisere. Problemet inntreer når publikasjoner blir viktige i kraft av sitt antall mer enn sin kvalitet eller sin originalitet.

Dette henger også sammen med finansieringssystemet siden prosjekttildeing i stor grad skjer på basis av publiseringsfrekvens og produksjon. Og siden det åpenbart er flere artikler å hente ved å satse på det trygge enn det potensielt grensesprengende hvor sjansen for å feile er stor, kan dette bli en selvforsterkende prosess hvor kvantitet kan overstyre nytenking og dristighet. Dette

forsterkes av den store andel programforskning og brukerstyrt forskning vi har her til lands. Dette kvantitetsfokuset har andre sideeffekter, for eksempel ved at ordningen med fagfelle vurdering knaker under vekten av det stadig økende antall artikler med et stadig press på høyere turnover. Jakten på flere artikler på kortere tid kan bidra til å utvikle en form for «medforfatter-resiprositet» med alt for generøs tildeling av medforfatterskap, som lett bidrar til å uthule medforfatteransvaret. Selv om Vancouver-reglens¹² krav til medforfatterskap bør etterstrebnes, er det i mange tilfelle faktisk slik at man vanskelig kan forvente at alle medforfattere kjenner alle aspekter ved et fellesarbeid. Videre er det naivt å tro at referee-systemet (fagfelle vurdering) eller redaktører skal fange opp all tvilsom forskningspraksis, slurv med data, gråsonejuks eller regelrett svindel som måtte foregå, og en slik oppgave blir ikke enklere av det stadig høyere turtallet innen forskning og publisering.

Økt produksjon av vitenskapelige artikler er en naturlig utvikling, som blant annet reflekterer at det rett og slett er blitt flere forskere, og at hver forsker er mer produktiv. Samtidig har en stadig større flora av tidsskrifter og elektroniske publiseringsfora senket terskelen for publisering. På kjøpet følger nok en større produksjon av rene trivialiteter som gjør det vanskelig å skille klinten fra hveten (som en nobelprisvinner – som jeg dessverre ikke husker navnet på - uttrykte det i en av de

---

¹² Vancouver-reglene er de internasjonale normene for redelig, vitenskapelig praksis. Vanligst brukes de som normgivende kriterier for medforfatterskap for å unngå enten urettmessige utelukkelse eller «gratispassasjerer». Se for eksempel: <http://www.uio.no/forskning/om-forskningen/etikk/handbok/publisering/lover-og-regler.html> (Lesedato 24.04.2012)

minneverdige diskusjonene etter nobelpristildelingen i Stockholm; «the greatest pollution today is brain pollution»)–men oppfatt dette først og fremst som en situasjonsbeskrivelse, ikke en problembeskrivelse.

Som eksempel mottar jeg omtrent én forespørsel ukentlig om å fagfelleverdere en artikkel. Det å gi en rettferdig vurdering av andres arbeid krever en betydelig innsats. Samtidig er jeg assosiert redaktør for to internasjonale tidsskrifter hvor en stadig strøm av artikler skal videresendes til referees (en stadig vanskeligere jobb fordi stadig flere har det så travelt med å skrive egne artikler samt allerede er overbelastet med denne type plikter), og deres uttalelser skal vurderes før forfatterne på skånsomt vis skal underrettes om arbeidets skjebne. I tillegg skal jeg gjerne selv gjøre forskning, skrive mine artikler (jada, jeg sitter i glasshus), undervise, delta i møter, kanskje skrive en kronikk...

Dette er situasjonen for mange etablerte forskere, og selv om man skal og bør vurdere relevans og kvalitet av et arbeid, blir det å virkelig gå dataene etter i sømmene oftest en tidsmessig umulighet både for referee og redaktør. Dette har en klar kobling til forskningsetiske spørsmål, men min påstand er at det også er relatert til bevilgnings- og belønningsordninger. Økt produksjon er heller ikke nødvendigvis negativt, men det er et utviklingstrekk man skal være oppmerksom på, spesielt dersom vi mener at kvalitet bør være overordnet kvantitet.

TILLIT OG BEVISSTGJØRING

Systemet må ganske enkelt baseres på *tillit*. Tillit til at man har en grunnleggende refleksjon omkring sitt fag og en agenda som

forsker utover det å få ut flest mulig arbeider. Det er her etiske retningslinjer, og i større grad en *etisk bevisstgjøring*, har en rolle å spille. For snart 5 år siden lanserte altså NENT sine nye retningslinjer for forskningsetikk. Retningslinjene har, forståelig nok, vært gjenstand for betydelig debatt. Det er åpenbart et behov for en videre diskusjon omkring utforming og tolkning av deler av denne teksten. Den tilsvarende komité for samfunnsfag og humaniora (NESH) har også retningslinjer, men ikke så radikale som NENTs. Et av forslagene i NENTs retningslinjer var en vitenskapsed. Formålet med både retningslinjer og en eventuell ed er først og fremst en bevisstgjøring omkring selve forskergjerningen i alle faser av prosessen, ikke bare som en bekjempelse av fusk i ulike nyanser, men en mer grunnleggende refleksjon omkring egen forskerutøvelse (slik medisinerne formodentlig har sin hippokratiske ed i bakhodet). En slik bevisstgjøring har vist seg nødvendig selv om det ikke er noen grunn til å tro at regelrett fusk er særlig utbredt - forskere flest har en grunnleggende etisk ryggmargsrefleks. På den annen side vil trolig et stadig økende publiseringspress åpne for større grad av slurv og snarveier. Det er på dette grunnlag det er vel verdt å løfte fram en refleksjon om forskningens egenverdi, som kan bidra til å opprettholde det som er kjernen i enhver vurdering av forskningsinnsats, altså tillit. Dette kan også redusere behovet for byråkratiske kontrollrutiner og sanksjonsregler – og kanskje bidra til økt vektlegging av kvalitet og originalitet.

LITTERATURLISTE

BiodivERsA (EUs 7 rammeprogram) <http://www.biodiversa.org/> (Lesedato 25.04.2012)

Det Norske Videnskapsakademi. *Evne til forskning. Norsk forskning sett innenfra*, 2009

Hallén, A. «Ta ledelsen, Stoltenberg». *Aftenposten*, 01.12.2007

Hallén, A. «Styrket helhet i forskningspolitikken». *Aftenposten*, 24.09.2009

Hallén, A. «Vi er for dårlig rustet». *Aftenposten*, 22.02.2012.

Hessen, D.O. *Carl von Linné*. Gyldendal, 2000.

Norges forskningsråd. «Oppfølging av evalueringen av biologisk, medisinsk og helsefaglig forskning i 2011», 08.03.2012

http://www.forskningsradet.no/no/Artikkel/Fagevaluering_av_biologi_medisin_og_helsefag/1253954269442 (Lesedato 25.04.2012)

Universitetet i Oslo. *Håndbok for god forskningsetikk*. <http://www.uio.no/forskning/om-forskningen/etikk/handbok/publisering/lover-og-regler.html> (Lesedato 25.04.2012)

Kunnskapsdepartementet, *Orientering om forslag til statsbudsjettet 2012 for universiteter og høyskoler*, Oslo 2011

Norges forskningsråd, *Evaluation of Biology, Medicine and Health Research in Norway*, 2011.

Kunnskapsdepartementet. St. Meld. Nr. 30, (2008-2009) *Klima for forskning*

Tønnesen, Marianne. «5 år med Forskningsrådet: - Grunnforskningen blir forsømt». *Uniforum* nr. 05 1998. <http://www.uniforum.uio.no/nyheter/1998/uniforum05-98/08.html> (Lesedato 24.4.2012)

Oppdragsforskning, penger og forskningsetikk

ARNE TOSTENSEN

CHR. MICHESENS INSTITUTT

Forskning på oppdrag har fått et betydelig omfang hvor universiteter, høyskoler og instituttsektoren er involvert. Massemedia har avdekket uheldige sider ved denne forskningstypen, f.eks. at oppdragsgivere i kraft av å være finansieringskilde på utilbørlig vis har påvirket resultatene eller gått ut over sin rolle ved å legge sterke føringer på oppdragstakerne m.h.t. teoretisk opplegg og metode. Anbudsregimet gir lite rom for dialog i så måte. Dette reiser viktige forskningsetiske utfordringer som drøftes her.

DET STORE BILDET

All forskning krever finansiering fra en eller annen kilde. På universitetene og høyskolene (U&H) er forskning en av primær-oppgavene for de vitenskapelig ansatte ved siden av undervisning.

Når man ser bort fra administrasjon som også krever sitt, fordeles arbeidstiden mellom forskning og undervisning, om enn noe ulikt for den enkelte. Dermed anses forskningstid å være bakt inn i stillingshjemplene, så fremt undervisning og administrative byrder ikke tar overhånd. Slik blir staten hovedkilden for forskning på våre universiteter og høyskoler, siden meget få av dem er private institusjoner. Man kan således si at universitets- og høyskolesystemet gjennom årvisse budsjetter automatisk får en betydelig grunnbevilgning til forskning, som i prinsippet er ubundet. De ansatte står fritt til å bruke en betydelig del av sin lønnede tid til egeninitierte forskningsprosjekter med utgangspunkt i den enkeltes intellektuelle nysgjerrighet.

Avhengig av hvilken type forskning som utføres, er det likevel ikke bare lønn til forskningstid som krever penger. I enkelte fagdisipliner – særlig i realfagene og medisin – er infrastruktur og utstyr meget kostbart. I andre disipliner, så som i humaniora og samfunnsfag, er prosjektkostnadene utover lønn som regel lavere. Uansett disiplin tilhørighet trenger forskerne derfor tilleggsmidler til sin forskning. En hovedkilde for slike prosjektmidler er Norges forskningsråd (NFR) som etter søknad bevilger mer eller mindre øremerkede penger gjennom sine brede eller smale utlysninger. I senere år har også EUs rammeprogram for forskning og innovasjon kommet sterkere inn i bildet som finansieringskilde for norsk forskning, hovedsakelig i universitets- og høyskolesystemet.

Ved siden av U&H-sektoren har det siden krigen vokst fram en stor og mangslungen instituttsektor. Den har *anvendt* forskning som sin eksistensberettigelse og er fritatt fra undervisning

bortsett fra noe veiledning. En rekke av instituttene har sprunget ut av de forskjellige departementenes behov for forskning. I noen tilfeller er instituttene nærmest integrerte forskningsavdelinger i departementene, med en høy basisbevilgning som andel av sine budsjetter og tilsvarende begrenset autonomi. De er derfor ikke utpreget aktive i sin søken etter midler for forskning. I andre tilfeller står instituttene i en friere stilling overfor sine moderdepartementer og har av den grunn som regel en mindre andel av sine budsjetter fra en basisbevilgning. For mange institutter utgjør ikke basisbevilgningen mer en 5-10 prosent av totalomsætningen. Derfor er de sterkt avhengige av forskningsfinansiering (både til lønn og øvrig drift) fra oppdragsgivere.

Beskrivelsen ovenfor gir et stilisert og idealisert bilde av undervisnings- og forskningsverdenen. Mange ansatte ved universiteter og høyskoler vil protestere høyløyt på en slik beskrivelse. Utvilsomt vil flere forskere i instituttsektoren gjøre det samme. Virkeligheten samsvarer nemlig ikke med idealbildet; den er annerledes.

Hvert år når budsjettet for Kunnskapsdepartementet legges fram, er ledelsen på universiteter, høyskoler og forskningsinstitutter spente på hvilke bevilgninger de får. Like sikkert er det at klagemålene er mange, både når det gjelder størrelsen på bevilgningene, og prioriteringene som gjøres. Prioriteringene er som oftest politisk bestemt og sterkt påvirket av internasjonale strømninger. De kommer til uttrykk i øremerkede bevilgninger til strategiske satsinger og forskningsprogrammer som kan være mer eller mindre snevert definerte. Uhyre sjelden, om noen gang, hører man rektorer eller instituttssjefer uttrykke tilfredshet med

bevilgningene. Annet er ikke å vente. Det er deres oppgave å forsvare og å fremme sine respektive institusjoners økonomiske interesser.

På nasjonalt nivå – uansett fordelingen forskningsinstitusjonene imellom – er det særlig bekymringsfullt at de samlede norske bevilgningene til forskning og utvikling (F&U) ligger under gjennomsnittet for OECD-området. Det er med andre ord ikke nok penger avsatt til forskning i Norge. Selvsagt kan man stille spørsmål ved om det noen gang blir tilstrekkelige forskningsbevilgninger og hvordan man definerer tilstrekkelig. Men som regel brukes argumentet at moderne økonomier i økende grad er kunnskapsbaserte, og derav følger at storstilt satsing på F&U er uomgjengelig. Kunnskap og innovasjon er blant de viktigste økonomiske vekstfaktorene. Norge hverken kan eller bør i overskuelig framtid basere seg for sterkt på råvareleveranser (olje, gass og fisk). For EU er selve begrunnelsen for satsingen i rammeprogrammene nettopp å fremme kunnskapsutvikling og nyskaping for å bedre den økonomiske konkurransevnen i verdenssamfunnet. Man kan innvende at nytteperspektivet på forskning dermed blir drevet ut i sin ytterlighet, men det endrer ikke realitetene (og tilhører en annen debatt).

KONVERGENS

Hva betyr det for forskningsinstitusjonene – uansett type – at det tilsynelatende aldri er «nok» offentlige bevilgninger til forskningsformål? Hvilke insentiver skaper det i jakten på penger til forskningsformål? Hvordan påvirker det prioriteringene? Dette

er sentrale spørsmål som har forskningsetiske sider.

La det i utgangspunktet være sagt at universitets- og høyskolesystemet og instituttsektoren ikke er så ulike som det stiliserte bildet ovenfor antyder. Selv om U&H-sektoren fremdeles nyter større autonomi overfor myndighetene enn instituttsektoren og står for det meste av grunnforskningen, må dette bildet modifieres. Utilstrekkelige bevilgninger til forskning har i økende grad tvunget U&H-sektoren ut på oppdragsmarkedet, til dels i konkurranse med instituttsektoren. Denne trenden har gjort U&H-sektoren noe mer anvendt i sin orientering, fordi oppdragsgiverne stiller bestemte krav (tematisk og på annen måte) i kraft av å kontrollere pengesekken. I sin tur innebærer denne utviklingen en gradvis undergraving av U&H-sektorens autonomi og i siste instans forskningens frihet.

På sin side har instituttsektoren alltid hatt oppdragsforskning som sin viktigste finansieringskilde. Tilsynelatende er det intet nytt å melde i så måte. Imidlertid er to nye trekk kommet inn i bildet. For det første driver også instituttsektoren forskning av grunnleggende karakter i betydelig omfang. Det skyldes blant annet at for å kunne utføre god anvendt forskning, må instituttsektorens ansatte også ha solid forankring i sine respektive fagdisipliner. Det sikres best gjennom prosjekter med grunnforskningspreg. Et annet nytt trekk er et stadig tøffere anbudsregime, som til dels er grodd fram på hjemmebane i takt med konkurranseutsetting og liberalisering ellers i samfunnet og til dels importert fra bl.a. EU gjennom regelverk nedfelt i EØS-avtalen. Forskningsprosjekter med en finansiell ramme over et visst beløp må ut på anbud, noen ganger i begrenset

omfang og andre ganger generelt på internasjonalt nivå. Den underliggende begrunnelsen er antakelsen om at konkurranse vil fremme forskningskvaliteten.

Søknader til NFR og EUs rammeprogram har alltid vært basert på konkurranse mellom forskningsmiljøene, med tildeling etter vurdering av fagpersoner på grunnlag av hovedsakelig akademiske kriterier. Imidlertid er det stor forskjell mellom denne typen akademisk konkurranse og anbudskonkurranser. I den rent akademiske konkurransen er det i prinsippet forskerne selv som tar initiativet til prosjekter og utformer dem i tråd med egendefinerte problemstillinger, teori og metode uten nødvendigvis å måtte skjele til hva potensielle brukere eller oppdragsgivere måtte ønske. I vurderingen av kvaliteten på slike søknader skal kun akademiske kriterier legges til grunn. Det kan hevdes at i academia hvor grunnforskningen og den intellektuelle nysgjerrigheten råder grunnen, er det akademikerne som har styringen. Men ettersom også forskningsråd og andre finansieringskilder i økende grad legger tematiske føringer gjennom programmer og strategiske satsinger, må idealbildet modifieres.

Uten å overdrive er det mulig å hevde at de strukturelle endringene man har sett i forskningsfinansieringen de senere årene, har ført til en viss konvergens mellom U&H-systemet og instituttsektoren. Førstnevnte har i økende omfang beveget seg i retning av oppdragsforskning, mens sistnevnte har engasjert seg sterkere i forskning av grunnleggende type. Begge er påvirket av anbudsregimet.

ANBUDSREGIMET

I oppdragsforskningen er det oppdragsgiverne som setter betingelsene.¹ En oppdragsgiver inviterer til anbud innen en gitt tidsfrist på grunnlag av en prosjektbeskrivelse og en serie tekniske parametre. Oppdragsbeskrivelsen angir tema og problemstillinger som oppdragsgiveren ønsker belyst. Det er selvsagt legitimt for en oppdragsgiver å etterspørre kunnskap på et bestemt fagfelt. Derom er det enighet. Det forskningsetiske problemet som ofte oppstår, gjelder rollefordelingen mellom oppdragstaker og oppdragsgiver. Normalt bør oppdragsgivers rolle begrense seg til å angi tema og problemstillinger, ikke særlig mer. Dernest er det oppdragstakerens oppgave å beskrive i anbudet hvordan oppdraget i detalj er tenkt utført, m.a.o. hvilket teorigrunnlag som er egnet, øvrig tilnæringsmåte, faglig opplegg og metodevalg.

Enkelte oppdragsgiverne har likevel en hang til å gå lenger i spesifisering av oppdragets karakter og innretning. De foreskriver for eksempel hvilket teoretiske fundament som skal legges til grunn, og hvilke metoder som skal brukes. Det hender også at oppdragsgiver legger sterke føringer på hvilke respondenter som er aktuelle. Bevisst eller ubevisst kan slik inntrengen på forskerens og oppdragstakerens enemerker skyldes et ønske fra oppdragsgiverens side om å styre resultatene i en viss retning. Dermed forkludres rollefordelingen mellom oppdragsgivere og oppdragstakere. Det gir opphav til forskningsetiske utfordringer,

---

1 For en definisjon og drøfting, se Matthias Kaisers artikkel «Oppdragsforskning» i Forskningsetisk bibliotek (FBIB), <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Forholdet-forskningssamfunn/Oppdragsforskning/> (Lesedato 27.04.2012)

som at forskningens frihet uthules. I tillegg kan styringsiveren fra oppdragsgiverens side påvirke utfallet og resultatene. Dette er utilbørlig, fordi det strider mot gjengse forskningsetiske krav om for eksempel etterrettelighet og uavhengighet.

Skadevirkningene ville kanskje ikke ha blitt så store hvis det var anledning til dialog mellom oppdragsgiver og oppdragstaker om løsningsalternativer. Men anbudsregimets regelverk tillater ikke slik dialog, i alle fall kun i meget begrenset grad. Oppdragsbeskrivelsen er nemlig gitt i anbudsinvitasjonen og lar seg ikke forandre. Og hvis denne beskrivelsen innbefatter spesifisering av teori og metode, har anbudsgiverne bare å forholde seg til den uten å mukke. Oppdragsbeskrivelsen er «bibelen» hvis «sannhet» ikke bør utfordres. Noe annet ville bryte mot det offentlige regelverket for innkjøp av tjenester, som for øvrig også gjør seg gjeldende når private oppdragsgivere er inne i bildet.

I forkant av levering av et anbud er det kun tillatelig å stille oppklarings spørsmål, som så blir besvart og gjort kjent for alle potensielle anbydere for at konkurranseforholdene ikke skal forvris til noens fordel. Riktignok har en anbyder i sitt anbud anledning til å legge inn forbehold og foreslå alternativer. Det er risikabelt. Bare hvis argumentasjonen for alternative løsningsforslag er meget overbevisende, ville det kunne telle positivt i vurderingen av de innkomne anbudene. I motsatt fall – som er mer sannsynlig – vil en slik «kjettersk» anbyder bli straffet for ikke å forholde seg lojalt til «skriften» (oppdragsbeskrivelsen). Mange anbydere våger ikke å ta den risikoen. Selv om det er uråd å si hva som er typisk, er det mulig at noen oppdragsgivere er mer fleksible enn andre m.h.t. alternative opplegg. Anbudsregimet inviterer på ingen måte til slik fleksibilitet.

Hvis oppdragstakerne kjenner oppdragsgiveren godt gjennom gjentatte oppdrag over lang tid, er det fare for at forskerne kan foregripe forventningene som stilles; forventningene eller kravene er allerede blitt «internalisert». I så fall kan det oppstå et implisitt habilitetsproblem. Et altfor tett forhold mellom oppdragsgiver og oppdragstaker kan true forskningens uavhengighet og upartiskhet både i oppstarten og i gjennomføringen av prosjektene.

Vurderingen av de innkomne anbudene følger vanligvis en bestemt prosess etter formaliserte regler og bedømmingskriterier. En positiv vurdering av forskerteamets og lederens kvalifikasjoner (ikke bare de rent akademiske) gir bra uttelling. Et velformulert og gjennomtenkt faglig opplegg, teori og metode, er likeledes et avgjørende kriterium. En tredje faktor av betydning er pris, m.a.o. hva det vil koste oppdragsgiver å få utført oppdraget. Ofte, men ikke alltid, setter anbudsinvitasjonen et kostnadstak som anbyderne forventes å holde seg under. De fleste anbyderne vil ha en tendens til å legge seg tett opp til denne maksimumsgrensen. Da vil prisen på anbudet neppe få særlig betydning for utfallet av konkurransen. Men når oppdragets kostnadsramme ikke er angitt i invitasjonen, vil budsjettet kunne bli utslagsgivende hvis konkurrentene ellers er noenlunde like sterke på de andre kriteriene.

Det er åpenbart at en oppdragsgiver ønsker at anbyderne er kostnadseffektive, altså at de makter å utføre oppdraget tilfredsstillende uten sløsing av penger. Dette er anbyderne seg bevisst, og de vil ha en tendens til å budsjettere knapt, for å slå sine konkurrenter på dette kriteriet, om de ikke klarer det på de andre kriteriene. Men stramme budsjetter kan bidra til å redusere

den vitenskapelige kvaliteten til prosjektene. Eksempelvis kan en oppdragsgiver på grunn av sine egne budsjettbegrensninger sette altfor stramme finansielle rammer i anbudsinvitasjonen – et lavt kostnadstak i forhold til prosjektets omfang. Det kan bety at anbyderne tvinges til å skjære ned på budsjettene i den grad at forskningskvaliteten nødvendigvis må lide. For eksempel kan man bli nødt til å redusere størrelsen på utvalget i en spørreundersøkelse slik at kvaliteten reduseres, sløfye visse metoder som ville vært egnet til å belyse problemstillingene fra flere vinkler (gjerne kalt metodetriangulering), eller snevre inn det geografiske nedslagsfeltet. Hvis en potensiell oppdragstaker anser at den stipulerte kostnadsrammen gjør gjennomføringen uforsvarlig, er valget helt enkelt å la være å levere et anbud. Et anbud med et høyere budsjett enn det stipulerte kostnadstaket i anbudsinvitasjonen ville trolig bli vraket. Selv om kostnadsbevisstheten hos oppdragsgiverne i seg selv er rosverdig, kan det føre til at forskningsresultatene som leveres, ikke er helt pålitelige. I bunn og grunn er ingen oppdragsgiver tjent med det. Problemet er at anbudsregimet ikke gir rom for på saklig grunnlag å drøfte hvilket kostnadsnivå som er realistisk eller forsvarlig. Kostnadstaket blir ensidig satt av oppdragsgiver, som ikke alltid har god nok bestillingskompetanse til å vurdere hvilke reelle kostnader som er påkrevd for å sikre høy vitenskapelig kvalitet.

NY STANDARDKONTRAKT

Avtalene som inngås mellom oppdragsgivere og oppdragstakere, varierer sterkt i utforming og stringens. For å fremme en mest mulig ensartet kontraktsutforming har Kunnskapsdepartementet

utarbeidet en standardkontrakt for forsknings- og utredningsoppdrag.² Det er åpenbart at som bestiller og betaler av oppdrag står oppdragsgiveren i utgangspunktet i en sterkere stilling enn oppdragstakeren. Riktignok dreier det seg om et gjensidig avhengighetsforhold, men det er ikke symmetrisk. Den nye standardavtalen erkjenner dette asymmetriske forholdet og etablerer en del prinsipper for regulering. Formålet er dels å skape klarhet i hvilke rettigheter og plikter de to partene har og dels å beskytte oppdragstakere mot misbruk fra oppdragsgivere. En slik ensartet kontrakt – med rom for tilpasning til prosjektenes karakter – er viktig for forskningen. Det skaper forutsigbarhet og gir en felles referanseramme, ikke bare juridisk, men også forskningsetisk. Spesielt kan standardkontrakten bidra til å sikre forskningens uavhengighet.

Som overgripende ledetråd stadfester standardkontrakten at oppdrag skal gjennomføres i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige og etiske prinsipper, deriblant akademisk frihet. Det innebærer bl.a. at oppdragstakeren ikke kan pålegges at et oppdrag fører frem til en bestemt konklusjon. Dessuten skal resultatene, som hovedregel, gjøres allment tilgjengelig etter overlevering til oppdragstaker.

Om enn i noe betingete ordelag gis oppdragsgiveren betydelig innflytelse på metodevalg og opplegg. Det skaper uklarhet i rollefordelingen mellom partene. Dog sier kontraktsteksten

---

2 Kunnskapsdepartementet, *Statens standardavtale om forsknings- og utredningsoppdrag*, Oslo: Kunnskaps-departementet, 2011. Den nye avtalen bygger i vesentlig grad på bidrag fra De forskningsetiske komiteene. http://www.regjeringen.no/upload/KD/Hoeringsdok/2011/201101045/Statens_standardavtale_forskningsoppdrag_utredningsoppdrag_hoeringsutkast.pdf (Lesedato 27.04.2012)

at metodevalg og øvrig fremgangsmåte skal fastsettes i et vedlegg, formodentlig etter dialog eller forhandling. Som jeg har påpekt, vanskeliggjør imidlertid anbudsregimet en slik dialog. Standardavtalen synes ikke å ha tatt tilstrekkelig hensyn til den rigiditet som anbudsregimet påtvinger partene. På dette punktet er standardkontrakten slett ikke tilfredsstillende. Den burde ha uttrykt mye tydeligere at metodevalg og forskningsdesign er oppdragstakerens ansvar og prerogativ, etter at oppdragsgiveren i oppdragsbeskrivelsen har fastsatt tema og problemstillinger.

En oppdragsgiver har ikke alltid tilstrekkelig faglig kompetanse til å bestemme hvilke metoder og opplegg som er best egnet til å belyse problemstillingene. En oppdragsgiver bør ikke gå lenger enn til kun å antyde et utvalg av metoder som kan tenkes å bli brukt, men ikke foreta valget på vegne av oppdragstakeren. Ett av de viktigste kriteriene for tildeling av et oppdrag i en anbuds-konkurranse er jo nettopp kvaliteten på det metodiske og faglige opplegget. Likevel burde det være en åpning for oppdragsgiver å foreslå ulike tilnæringsmåter og metoder, men kun i dialog med oppdragstaker. Det er ikke forskningsetisk forsvarlig at oppdragsgiver ensidig bestemmer faglig og metodisk opplegg allerede i anbudsinvitasjonen.

GJENNOMFØRINGSFASEN

Under gjennomføringen av et oppdrag er det i prinsippet oppdragstakeren som sitter i førersetet. Oppdragsgiveren kan ytre ønske eller stille krav om egen medvirkning, men da vil det måtte avtales særskilt og på klare betingelser. Slik medvirkning er ikke å anbefale, fordi det skaper uklarhet i rollefordelingen mellom

partene og kan påvirke resultatene på utilbørlig måte. I alle fall vil resultatenes troverdighet kunne trekkes i tvil.

Når en anbyder har vunnet et oppdrag, er det i etterkant, som det er i forkant, meget begrenset mulighet til å forhandle om endring av betingelsene, enten det gjelder budsjett eller faglige aspekter, så som metodevalg og opplegg forøvrig. Også det ville bli betraktet som konkurransevridende i henhold til anbudsreglene. I verste fall kunne det føre til klager fra tapende anbydere som ville føle seg urettferdig behandlet. I det hele tatt er oppdragstakeren nærmest «bastet og bundet» av et anbudsregime som tillater lite fleksibilitet.

På grunn av anbudsregimets konkurranseregler står oppdragstakerne nokså hjelpeløse overfor denne sammenblandingen av roller. Slik anbudsregimet praktiseres i dag, er rollefordelingen høyst uklar. Å stramme opp regelverket og forbedre standardavtalen er utilstrekkelig. Regelverket må håndheves, og da kreves det en heving av det forskningsetiske bevissthetsnivået og holdningsendringer både hos oppdragsgivere og oppdragstakere. På sin side bør oppdragsgiverne bli mer tilbakeholdne med å legge føringer på oppdragstakerne, som kan undergrave forskningens uavhengighet og påvirke resultatene. På tilsvarende måte bør forskerne bli mer åpne overfor oppdragsgivernes ønskemål.

KVALITETSSIKRING

I gjennomføringen av alle forskningsprosjekt er kvalitetssikring et sentralt element og nevnes derfor eksplisitt i standardkontrakten. Noen ganger oppnevnes det referansegrupper for dette formålet, bestående av forskningslederne og representanter for

oppdragsgiver og/eller eksterne interessenter med relevant kompetanse. Andre ganger brukes eksterne konsulenter som leser og kommenterer utkast til rapporter underveis. Oppdragsgiver har rett til å kreve at forskningen holder høy vitenskapelig kvalitet og at det skal være solid evidens for resultatene. Det er et selvsagt vitenskapelig krav som gjelder oppdragstakerne i like sterk grad som oppdragsgiverne.

Kvalitetskravet kan imidlertid misbrukes. Forskningsprosessen går bl.a. ut på å samle inn data (faktaopplysninger), som i neste omgang analyseres og tolkes (vurdering). Særlig i samfunnsvitenskapene kan det være vanskelig å skille klart mellom fakta og vurdering. Hva enkelte oppfatter som fakta, vil andre hevde er vurdering. Når en oppdragsforsker sender et utkast til rapport til en instans for kvalitetssikring, er det i første rekke for å eliminere faktafeil eller vurderinger basert på åpenbare misforståelser. Hensikten er ikke at det skal foretas en faglig overprøving av de vurderingene forskerne har gjort med basis i data. Men siden skillet mellom fakta og vurdering ikke er sylskarpt, kan det være fristende, og til dels begrunnet, at også vurderingene settes under lupen. Hvis det viser seg å være hold i innvendingene mot vurderingene som gjøres, vil forskerne kunne modifisere dem dersom de er enige. Men det er ikke akseptabelt at forskerne blir pålagt å endre sine vurderinger og konklusjoner av eksterne instanser. For i siste instans er det forskerne selv som er ansvarlige for den faglige sluttrapporten. De skal ikke kunne skyldes på andre enn seg selv hvis konklusjonene i ettertid viser seg å være tvilsomme eller direkte feilaktige. Det er ikke uten grunn at forord i rapporter – og tidsskriftsartikler for den saks

skyld – inneholder en ansvarsfraskrivelsesklause, som henviser til fagfeller som har bidratt med kommentarer, men at eventuelle gjenværende feil er forfatterens ansvar, enten det gjelder fakta eller vurderinger.

Det er for eksempel misbruk hvis en oppdragsgiver, under påskudd av kvalitetssikring, hevder at funnene ikke er holdbare og savner evidens, når den reelle årsaken er at resultatene er «politisk ukorrekte» eller anses «uspiselige» av andre grunner. For forskningen er sannhetssøking idealet, selv om det høres pompøst ut. Det ligger ikke i forskningens natur at den skal skjule til hva som er politisk gangbart til enhver tid, eller skjermes enkelte befolknings- og interessegrupper fra resultater som kan oppfattes støtende. Noen ganger kan oppdragsgivere – særlig innen det samfunnsvitenskapelige feltet – hardnakket insistere på nedtoning av skarp kritikk eller omskrivninger med eufemismer for å slipe skarpe kanter av et poeng eller en konklusjon som har spesifikk adresse. Slik «ufarliggjøring» av forskningsresultater under dekke av kvalitetssikring ligner utilbørlig pålegg om at oppdraget skal føre frem til bestemte konklusjoner, og er selvsagt uakseptabelt fra et forskningsetisk perspektiv. Det kan bidra til å undergrave forskningens integritet og troverdighet.

For forskningsinstitusjoner med en stor oppdragsportefølje er avhengigheten av oppdragsmarkedet tilsvarende sterkt. Av den grunn blir det viktig å pleie relasjonene til aktuelle og potensielle oppdragsgivere. Når det oppstår tvister om oppdrag, enten underveis i forskningsprosessen eller når resultatene lanseres, settes disse relasjonene på prøve. Enkeltforskere eller forsker-team i konflikt med en oppdragsgiver kan da også komme på kant

med sin egen ledelse. I slike situasjoner vil ledelsen ved oppdragsforskernes institusjon – ut fra et overgripende perspektiv – trolig være bekymret for at en tilspisset konflikt med en viktig oppdragsgiver vil kunne få store negative økonomiske konsekvenser. Fra sitt ståsted vil forskerne hegne om sin egen interesse og faglige integritet. Derfor vil de være mindre kompromissvillige overfor en oppdragsgiver de oppfatter som utilbørlig pågående. Når pengene rår i siste instans, er det fare for at forskerteamet ved en konflikt kan bli «overkjørt» av sin institusjonsleder som er villig til å gå på akkord med forskningsetiske prinsipper for å tekkes oppdragsgiveren. Pengene taler høyere enn forskningsetikken.

OFFENTLIGGJØRING

I prinsippet bør forskningsresultater være tilgjengelige for allmennheten, i alle fall når finansieringen skriver seg fra offentlige kilder. I Norge gjelder det de fleste forskningsprosjektene, selv om en del forskning også foregår internt i større bedrifter. Akademisk publisering foregår gjennom vanlige publiseringskanaler så som bøker og tidsskriftsartikler. I det øyeblikk en publikasjon er tilgjengelig i skriftlig eller elektronisk form, er innholdet blitt et offentlig gode som hvem som helst kan bruke for hvilket formål de måtte ønske. Forskerne har da ikke kontroll over bruken, eventuelt misbruken, og vil generelt ha lite kjennskap til faktisk bruk.

Standardkontrakten for oppdragsforskning og -utredning stipulerer at oppdragstakeren beholder eiendomsretten til resultatene av oppdraget, men at oppdragsgiver har rett til ikke-kommersiell utnyttelse. Spørsmål om patentering er meget sjelden aktuelle i samfunnsvitenskapene, men er høyst aktuelle

i naturvitenskapene, medisin og de teknologiske fagene. Det generelle prinsippet om tilgjengeliggjøring av resultatene for allmennheten knesettes. I oppdragsforskning er det sjelden tvist om hvorvidt offentliggjøring skal skje eller ikke. Derimot kan det oppstå strid om tidspunktet for offentliggjøring av rapporter. Utkastet til standardkontrakt sier at hvis oppdragsgiver ikke gjør resultatene tilgjengelig innen tre uker, kan oppdragstaker ha rett til å gjøre det. Det kan likevel forekomme at oppdragsgivere trenerer offentliggjøringen av rapporter som dokumenterer ubehagelige forhold. Hvis et forskningsprosjekt har internasjonale forgreninger, kan hensynet til fremmed makt anføres som begrunnelse for utsettelse av tilgjengelighet gjennom publisering. Forholdet til fremmed makt er imidlertid ikke nevnt som legitimt grunnlag for unntak. Ikke alle oppdragstakere vil gå så langt som til å ta den belastningen det trolig vil innebære å trosse en oppdragsgiver som er sendrektig med å frigjøre en rapport for publisering. Igjen er det dyrkingen av en god relasjon til en oppdragsgiver som veier tungt i vektskålen. Det gjelder m.a.o. å stå på god fot med finansieringskildene.

KONKLUSJON

Innen oppdragsforskningen er forholdet til penger tettere enn i andre finansieringskanaler. Det skyldes at oppdragsgiverne som sitter på pengesekken, kommer nær selve forskningsprosessen. De betaler for å få belyst problemstillinger de selv definerer, men går ofte lenger i å legge føringer på gjennomføringen av prosjektene. Av den grunn reiser forholdet mellom oppdragsgiver og oppdragstaker en rekke forskningsetiske problemstillinger.

Ikke minst har anbudsregimet en kompliserende virkning, fordi det påtvinger partene en rigiditet som gir lite rom for dialog med tanke på løsning av de forskningsetiske problemene.

De forskningsetiske sidene ved anbudsregimet er ikke viet nok oppmerksomhet. Det holder ikke bare å lansere en ny standardkontrakt for forsknings- og utredningsoppdrag og tro at den i seg selv løser opp flokene. Den kan riktignok bidra et stykke på vei ved å etablere noen klargjørende prinsipper og kjøregler, men en kontrakt skal håndheves for å ha den nødvendige virkning. Dessuten, siden kontrakten ikke er obligatorisk, vet man ikke hvor mye den faktisk brukes. Det er trolig behov for et bevissthetsløft om forskningsetikk både blant oppdragsgivere og oppdragstakere for at de forskningsetiske utfordringene skal kunne møtes på forsvarlig vis.

REFERANSER

Kaiser, Matthias (2009), *Oppdragsforskning*, Oslo: De nasjonale forskningsetiske komiteer, <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Forholdet-forskningsamfunn/Oppdragsforskning/> (Lesedato 27.04.2012)

Kunnskapsdepartementet (2011), *Statens standardavtale om forsknings- og utredningsoppdrag*, Oslo: Kunnskapsdepartementet, http://www.regjeringen.no/upload/KD/%20Hoeringsdok/2011/201101045/Statens_standardavtale_forskningsoppdrag_utredningsoppdrag_hoeringsutkast.pdf (Lesedato 27.04.2012).

»A penny for your thoughts«— å betale deltakere i forskning

ANETTE BRUNOVSKIS

FAFO

For mange år siden, mens jeg fremdeles var student, havnet jeg på listen over deltakere for fokusgrupper til markedsundersøkelser, rekruttert med lovnader om en hyggelig belønning for minimal innsats. Ved to anledninger møtte jeg opp til diskusjon, om henholdsvis appelsinjuice og mobiltelefoner. Etter 1,5 time gikk jeg fornøyd ut med et Universal gavekort på 500 kroner, høyst velkomment i en studentøkonomi. Men hva ville jeg tenkt, og hvilken vurdering ville jeg gjort, om temaet ikke var appelsinjuice, men noe personlig, sensitivt eller potensielt smertefullt? Vel var ikke studentlivet spesielt fett, men det kunne vært verre. Hvordan ville jeg stilt meg til en forespørsel om å snakke om noe jeg ikke ønsket å dele med fremmede,

dersom jeg faktisk hadde trengt 500 kroner til mat eller klær til sønnen min?

I denne teksten vil jeg diskutere noen problemstillinger knyttet til betaling av respondenter i forskning. For å sikre tilgang til intervjuobjekter (eller respondenter) er det ikke uvanlig at forskere tilbyr en godtgjørelse i en eller annen form til deltakere i forskningsprosjekter. Denne praksisen har imidlertid ikke vært allmenn eller diskutert i noen særlig grad, inntil for et par år siden. Det viste seg da at tematikken vakte forbausende sterke reaksjoner og meninger i norsk forskningsdebatt.

Jeg tar utgangspunkt i felterfaringer fra mitt arbeid med ofre for menneskehandel på Balkan, hvor jeg har gjort intervjuer med jevne mellomrom gjennom de siste ti årene, samt et forskningsprosjekt om irregulære innvandrere i Norge.

For meg ble problemstillingen for alvor aktualisert i forbindelse med forskning med den sistnevnte gruppen. Mitt hovedfokus i dette prosjektet var en diskusjon av metodiske og etiske utfordringer, men prosjektet inkluderte også kvalitative intervjuer med mennesker som levde uten lovlig opphold i Norge. Det viste seg tidlig (og ikke uventet) at det var en krevende prosess å rekruttere respondenter: Hvilken interesse skulle denne gruppen ha av å snakke med en forsker? Dette var mennesker som brukte mye energi på å holde tilbake informasjon for å sikre seg mot å bli funnet av myndighetene. Spørsmålet om hvorvidt man skulle betale informanter eller ikke kom derfor opp som en del av etikkdiskusjonen i dette prosjektet: Ville økonomiske insentiver gi en større tilgang på respondenter? Kolleger fra andre land mente dette ikke bare var en måte å sikre flere respondenter, men også

at respondenter *burde* belønnes, på lik linje med assistenter. På samme måte som andre måtte også respondentene kompenseres for den tiden de brukte. Selv mente jeg – og dette sammenfalt også med rådene fra Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsfag og humaniora (NESH) – at økonomiske insentiver for deltakelse kunne være problematisk, fordi vi forventet at store deler av denne gruppen kunne være i en veldig vanskelig situasjon, ikke minst økonomisk. Betaling eller belønning kunne derfor utgjøre et uforholdsmessig stort press, eller en urimelig påvirkning, for å delta.

Dette falt sammen i tid med en bredere diskusjon om betaling av respondenter i det norske forskningsmiljøet.¹ Parallelt hadde jeg mange og lange samtaler og diskusjoner om dette med min gode kollega og kontornabo Guri Tyldum, som var en aktiv deltaker i debatten. Vi har vært både uenige og enige, og ikke så rent sjelden begge deler på en gang. Problemet som oppstår når man utelukkende baserer seg på respondenter som har en interesse av å delta i forskning, er at grupper med lav sosial og økonomisk kapital systematisk utelukkes (eller ikke inkluderes) i forskningen, noe som kan være svært problematisk med tanke på hvilke erfaringer som blir belyst. Betaling av respondenter kan derfor være en måte å sikre bedre representativitet i data ved at grupper som ellers ikke ville deltatt, også blir representert noe

---

1 Se for eksempel Ekern, Lise (2009): «Hva betyr betaling for forskningens kvalitet. To forskere med ulikt syn: Jon Rogstad og Guri Tyldum». Hentet 1. februar 2012 fra <http://www.etikk.no/no/Aktuelt/Aktuelt/Fagbladet-Forsknings-etikk/Arkiv/2009/2009-1/Hva-betyr-betaling-for-forskningens-kvalitet/>; Segadal, Katrine Utaaker (2009): «Premiering av informanter. Tabu eller normalitet?», 2009. Hentet 1. februar 2012 fra <http://www.nsd.uib.no/personvern/seminar/27feb2009.html>

som er viktig fordi man i mange sammenhenger kan anta at de som ikke deltar kan være systematisk annerledes, også på andre områder, enn de som velger å delta selv uten betaling. Dette er en veldig viktig problemstilling; datatilgang og å minimere skjevheter er også et etisk spørsmål. Forskningen har et ansvar for at våre funn og resultater, som kan ha samfunnsmessig innflytelse, i så stor grad som mulig reflekterer virkeligheten. Ved siden av dette er det ikke slik at penger eller betaling er den eneste måten forskere utøver press på respondenter for å sikre deltakelse. Ofte vil man rekruttere respondenter gjennom noen som har god kjennskap til feltet man ønsker å forske på og som har kontakter blant mulige respondenter. Disse kontaktformidlerne blir ofte kalt «portvoktere». Sosialt press om å delta fra «portvoktere» eller en følelse av forpliktelse fordi man har utviklet en relasjon til forskeren, kan også gjøre det vanskelig å si nei til deltakelse. Dette har ikke vært problematisert i den norske debatten i samme grad.²

Like fullt, ut fra min erfaring med å jobbe med sensitive spørsmål der deltakerne også har store økonomiske behov, mener jeg at betaling av informanter i mange tilfeller kan være svært problematisk. Og nettopp dette er en gruppe hvor det kan være vanskelig å rekruttere respondenter, og hvor problemstillingen om betaling derfor kan komme opp (som i mitt prosjekt om irregulære innvandrere). Min erfaring er også at det kan

---

2 Disse problemstillingene er grundig belyst og diskutert i Tyldum, Guri (prepublisert april 2011), «Ethics or access? Balancing informed consent against the application of institutional, economic or emotional pressures in recruiting respondents for research», *International Journal of Social Research Methodology*, DOI:10.1080/13645579.2011.572675

være forskjell på de tankene man gjør seg ved skrivebordet eller i diskusjon med kolleger, og de avgjørelsene man må ta i felt, i direkte kontakt og i relasjon med dem vi ønsker å nå frem til.

I etterkant av debatten i forskningsmiljøet har Den nasjonale komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) på sine nettsider lagt ut en artikkel som diskuterer argumenter både for og mot betaling: Betaling kan være nødvendig for rekruttering av deltakere (sikre representativitet, noe som bør være uproblematisk så lenge ikke deltakelse er i strid med personens interesser), eller være en rimelig kompensasjon (som et «smusstillegg» for uleilighet eller ubehag forbundet med deltakelse). Dette kan være en måte å verdsette innsatsen til deltakeren og kan også virke klargjørende angående forskerens rolle. På den annen side kan betaling være en trussel mot forskningsdeltakernes interesser. Ikke minst kan betaling i noen tilfeller undergrave det frie samtykket til deltakeren, og øke sjansene for at man samtykker til noe man egentlig ikke ønsker å gjøre. Dette kan ha uheldige konsekvenser for selve forskningspraksisen (deltakere skjuler eller fabrikerer informasjon for å få delta, betaling kan virke fornærmende, eller den kan skape en generell forventning om betaling i forskningsprosjekter og dermed svekke tilgang på data for prosjekter med begrensede budsjetter).³

Mange av mine intervjuer det siste tiåret har som nevnt omhandlet sensitive og stigmatiserende tema og innebåret utfordringer med å rekruttere respondenter. Det er flere spørsmål som

---

3 Hovland, Beate Indrebø (2009): «Betaling av forskningsdeltakere», <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Personvern-og-ansvar-for-den-enkelte/Betaling-av-forskningsdeltakere/>

har opptatt meg når det gjelder betaling, blant annet hvorvidt man kan unngå utilbørlig press hvis man betaler slike grupper for deltakelse. Og hvis man skal betale, hvordan finner man riktig nivå? Ved siden av de individuelle vurderingene for respondenter og prosjekt, hvordan påvirker betaling den bredere konteksten for forskning, særlig i fattige land? Og sist, men ikke minst, hvordan påvirker betaling relasjonen mellom forsker og deltaker og forståelsen av hva intervjuet og deltakelsen er? Det er disse spørsmålene jeg vil diskutere på bakgrunn av og med eksempler fra mine møter med mennesker i felt.

UTILBØRLIG PRESS – RÅD TIL Å SI NEI?

Det går et fundamentalt skille mellom betaling for å sikre deltakelse der problemet primært er at folk ellers ikke gidder å delta, og der problemet er en dypere skepsis til forskningsprosjektet og/eller ubehag knyttet til tematikken. Det sier seg selv at man må være svært forsiktig med forsøk på å påvirke beslutninger om deltakelse i det siste tilfellet. Et svært viktig forskningsetisk prinsipp er at forskning, som hovedregel, bare skal gjennomføres med deltakernes frie samtykke. At samtykket er fritt, betyr at det er avgitt uten ytre press eller begrensninger av personlig handlefrihet.

En av hovedproblemstillingene knyttet til betaling av informanter er derfor faren for å utøve utilbørlig påvirkning eller press. Når er tilbudet om penger effektivt sett et tilbud man ikke kan avslå? For de aller fleste i Norge vil dette være

---

4 Forskningsetiske komiteer (2006): *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*, s. 13

et teoretisk tankespinn; det vil sjelden være slik at vi ikke kan avslå å delta. I verste fall vil det å avslå i slike tilfeller kunne oppleves som vanskelig eller ergerlig. Men dersom man er i en situasjon hvor man ikke får dekket helt basale behov, vil muligheten for å tjene penger kunne være en ekstremt sterk motivasjon for å delta i forskning, og særlig om man ellers har begrensede muligheter.

Jeg intervjuet en gang en ung mann som hadde bodd i Norge i ett år uten lovlig opphold. Det var en fin sommerdag i Oslo sentrum. Han satt lutrygget på en benk og festet blikket i bakken og snakket svært lavt. Han hadde sagt ja til å være med på intervjuet, men var veldig tilbaketrukket. Jeg hadde vansker med å høre hva han sa, og måtte stadig sette meg nærmere. Han fortalte at han hadde hatt psykiske problemer allerede da han bodde på asylmottaket og hadde fått medisiner. For ett år siden fikk han endelig avslag på asylsøknaden og forlot mottaket: *«Jeg hadde ikke penger til å kjøpe den medisinen og måtte slutte med tablettene»*. Helsen hans ble dårligere, og han fikk ikke sove – han var våken hele natten og sov fire til fem timer neste dag, noen ganger hele dagen. Jeg spurte om han hadde kunnet gå til lege, og om han hadde hatt noen andre helseproblemer? *«Jeg har hatt magepine og psykiske problemer, men jeg kunne ikke gå for jeg hadde ikke penger, jeg hadde ikke noen ordentlig adresse å gi til dem.»*

Mange respondenter er interessert i intervjuprosessen og deltar med stor interesse, men en del vil være ambivalente og usikre. Det kan være vanskelig å vurdere om samtykket man opprinnelig innhentet, endrer seg underveis i intervjuet,

og det er ofte nødvendig å spørre. Denne mannen var en slik respondent. Han er også et eksempel på en respondent hvor betaling kunne utgjøre en utilbørlig påvirkning til deltakelse: Han hadde store grunnleggende behov han ikke kunne dekke fordi han ikke hadde penger. Jeg ville opplevd det som fundamentalt problematisk å betale for dette intervjuet, fordi jeg ville vært enda mer i tvil enn det jeg var underveis om han faktisk ønsket å fortsette. En mulig motivasjon for deltakelse kunne i dette tilfellet vært å kjøpe nødvendig medisin, noe som helt klart ville kunne påvirke en beslutning om å delta i forskning og utgjøre en urimelig påvirkning.

Dersom man godtar argumentet om at respondenter også bør belønnes for den tiden de bruker i forskningsprosjektet, står det likevel igjen en utfordring. Hvordan skal man fastsette riktig nivå for belønningen? Igjen er dette vanskelig særlig når det gjelder økonomisk sårbare respondenter. Hvis målet faktisk er å kompensere for hva de ellers ville tjent i samme tidsrom (for ikke å legge seg på et nivå som blir så høyt at det blir en motivasjon i seg selv for deltakelse), vil det være naturlig å se til deres vanlige inntekt. Men flere av de irregulære innvandrerne jeg intervjuet tjente ned i 20 til 25 kroner i timen, og det ville være både upassende og fornærmende å tilby en slik sum. Legger man derimot nivået mye høyere enn respondenten vanligvis tjener, øker sannsynligheten for at betalingen fungerer som en motivasjon i seg selv, og dermed utgjør et potensielt press. Nederlandske forskere som utførte et prosjekt med samme gruppe fant at deres potensielle respondenter var mer enn villige til å delta når de innså at «...*the remuneration we proposed*

to give them as thanks for their cooperation proved to be more than their daily wages».⁵

Dette er en problemstilling som har vært enda mer slående i forskning jeg har gjort på Balkan, med ofre for menneskehandel. Ved siden av et generelt stort fattigdomsproblem i flere av landene hvor jeg har gjort feltarbeid, er dette også mennesker som ofte har vært fattige og marginaliserte i utgangspunktet, og hvis situasjon har forverret seg ytterligere etter at de har vært utsatt for menneskehandel. Hvordan finner man et nivå som fungerer som kompensasjon eller insentiv, men ikke som mulig press, hvis den potensielle respondenten tjener 400 kroner i måneden? Eller hvis hun ikke har noen inntekt i det hele tatt?

LOKALE KONSEKVENSER – RÅD TIL Å BETALE?

Et annet viktig spørsmål er hvordan betaling påvirker konteksten for forskning mer allment. Dette har vært en problemstilling også i den norske debatten. Flere har uttrykt bekymring for at betaling vil skape en presedens som kan føre til at bare prosjekter med rikelig finansiering får tilgang på data.⁶ I mindre og kvalitative studier vil problemet sannsynligvis være begrenset, men i surveyforskning med et stort antall respondenter ville summene kunne bli betydelige. Og ikke minst om man forsker i fattige(re) land, er dette en problemstilling man må være svært oppmerksom på.

---

5 Engbersen, Godfried, Marion van San og Arjen Leerkes (2006): «A room with a view: Irregular immigrants in the legal capital of the world», *Ethnography* vol. 7(2):209-242. Artikkelen diskuterer imidlertid ikke om dette kan ha påvirket det frivillige samtykket for å delta.

6 Se for eksempel «Hva betyr betaling for forskningens kvalitet», <http://www.etikkom.no/no/Aktuelt/Aktuelt/Fagbladet-Forskningsetikk/Arkiv/2009/2009-1/Hva-betyr-betaling-for-forskningens-kvalitet/>

For en del år siden intervjuet jeg «Tatiana». Hun fikk hjelp gjennom et tiltak for ofre for menneskehandel, men hadde da vi besøkte henne likevel ikke annen mat å gi de små sønnene på ett og to år enn søte kjeks oppløst i vann, som de drakk fra tåteflasker. Hun var opprørt og sint fordi hun hadde hørt om noen som hadde fått et hus av en annen organisasjon. Selv bodde hun i et skur langt fra folk. Den eneste naboen hadde forsøkt å voldta henne og banket henne opp da han mislyktes. Vi ankom sammen med en sosialarbeider; han hadde to poser med mat til henne og barna. Hun sa: *«Jeg har ikke noe imot at dere gjør opptak, jeg vil at alle skal få vite hvor jævla vanskelig jeg har det!»* Hun kjefte videre, rasende for skoene hun hadde fått til den eldste sønnen; fem nummer for store syntetiske pensko med en tynn plastsåle: *«Det er snart vinter og dette er alt jeg har – hva faen mener de jeg skal gjøre?»* Den siste inntekten hun hadde hatt, var fra å plukke nøtter og selge dem i nærmeste landsby, men nå var sesongen over, og hun visste ikke hva hun skulle gjøre.

Noen år senere skulle min samarbeidspartner og jeg tilbake til det samme landet og gjøre flere intervjuer. Vi diskuterte muligheten av å møte igjen noen av våre tidligere respondenter– «Tatiana» var en av de første vi tenkte på. For en forståelse av hvordan det går på sikt med ofre for menneskehandel som får hjelp i hjemlandet, var hun veldig interessant, og ikke minst, hun var annerledes enn veldig mange andre respondenter. Der mange uttrykker takknemlighet og kanskje underslår ting de er misfornøyde med, var «Tatiana» rent ut forbanna og heller ikke redd for å uttrykke det. Det viste seg at «Tatiana» i mellomtiden hadde hatt besøk av en utenlandsk journalist, som hadde betalt

henne 30 dollar for et intervju. Fra nå av ville hun ha denne summen for å snakke med noen.

Hvis man skulle se på hvert tilfelle helt isolert og avgjøre betaling fra gang til gang uten noen overordnede prinsipper, kan det hende dette ville være uproblematisk. Budsjettet vårt ville ikke lide noen skade, og den kjennskapen vi hadde til «Tatiana» fra før, tilsa at hun neppe ville la seg presse til noe som helst hun ikke ville være med på. En av organisasjonene som hjalp oss med å rekruttere respondenter, ble imidlertid bekymret over utviklingen. Som et hjelpetiltak for denne gruppen var de også avhengige av å samle inn informasjon fra sine brukere med jevne mellomrom, ikke minst for å kunne tilpasse tjenestene. En presedens for å betale, og særlig slike summer, ville gjøre det vanskelig for dem å utføre helt grunnleggende funksjoner. Dersom utenlandske forskere kommer inn i fattige(re) land med penger (eller for så vidt andre insentiver) for deltakelse risikerer man på sikt å blokkere lokale forskere og aktører fra informasjonstilgang, noe som er svært problematisk. Til syvende og sist valgte vi ikke å betale «Tatiana» og fikk dermed heller ikke snakke med henne igjen. Vi opplevde dette som den riktige beslutningen, men jeg skal ikke late som jeg ikke synes det er ergerlig å ikke vite hvordan det gikk med henne. Og jeg anser det som sannsynlig at et nytt intervju med henne kunne bidratt til et rikere datamateriale.

RISIKO, UBEHAG OG RELASJONEN

MELLOM RESPONDENT OG FORSKER

I medisinsk etikklitteratur opererer man også med risiko som en avgjørende faktor – betaling må ikke være av en slik art at

den får deltakere til å ta en risiko de ellers ikke ville tatt. Store belønninger blir derfor problematiske dersom de får en person til å sette til side egen dømmekraft og delta i en risikabel aktivitet. Det har vært argumentert at den relative verdien eller størrelsen på et insentiv ikke har noen relevans, så lenge aktiviteten det motiverer ikke er skadelig. Dersom aktiviteten er skadelig eller risikofylt, er (attraktive) insentiver problematiske.

Dette utsagnet kan definitivt diskuteres. Det impliserer et slags underforstått krav om at en potensiell deltaker må ha en slags «rasjonell» eller «gyldig» grunn for å ikke ønske å delta, slik at dersom det ikke foreligger risiko, vil det være uproblematisk å prøve å påvirke eller presse frem endring av en beslutning om å ikke delta. Det kan imidlertid være mange grunner til en slik beslutning – man kan være uenig i at tematikken bør forskes på, man kan mislike forskningsdesignet, være skeptisk eller negativ til visse oppdragsgivere i oppdragsforskning eller til forskeren selv, og så videre. Det er altså ikke slik at spørsmålet om insentiver lar seg redusere til et spørsmål om risiko.

Like fullt står insentiver og risiko i en etisk særstilling. I samfunnsvitenskapelig forskning er kanskje ikke forestillingen om risiko i forskning like åpenbar som i den medisinske forskningen. De aller fleste intervju situasjoner vil ikke innebære noen direkte risiko for respondenten (eller, for den saks skyld, forskeren). Imidlertid finnes det noen unntak. Respondenter kan ha takket ja til å bli intervjuet mot andres vilje, og avhengig av disse personenes natur, kan deltakelsen føre til reaksjoner

---

7 Se for eksempel Emanuel, Ezekiel J. (2004): «Ending concerns about undue inducements», *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 32, 2004

av forskjellig art. Dette er en problemstilling som kommer opp for eksempel ved vold i nære relasjoner, og må håndteres med ekstrem forsiktighet. En mishandlet kvinne som har takket ja til et intervju mot en voldelig ektemanns vilje, kan befinne seg i fare. Innenfor mitt eget forskningsfelt, prostitusjon og menneskehandel, kan halliker, menneskehandlere eller andre aktører også ha sterke negative reaksjoner mot at andre deler informasjon. I slike tilfeller kan det være en direkte sikkerhetsrisiko forbundet med intervjuet.

Andre ganger kan intervjuet, avhengig av hvordan det blir gjennomført, bidra til å trekke negativ oppmerksomhet til en respondent i et lokalsamfunn. Dette blir særlig aktuelt der personen er stigmatisert eller står i fare for å bli det. Ofre for menneskehandel som har returnert til sine lokalsamfunn vil ofte - med god grunn - være redde for at det skal bli kjent hva som er skjedd med dem. Dersom forskere kommer inn utenfra, vil de ofte ha høy synlighet i små lokalsamfunn, og man kan risikere å bidra til en avsløring av respondentene sine eller sladder om at det er «noe» med dem.

Den mest aktuelle manifestasjonen av risiko i min intervjuerfaring har imidlertid vært knyttet til fare for negative psykologiske reaksjoner på tematikken vi intervjuer om. Dette er en viktig grunn til at jeg har problemer med å skulle betale for intervjuer om sensitiv informasjon og svært negative livshendelser. Det er nemlig vanskelig å unngå at slike intervjuer inneholder, om ikke en direkte risiko, så i alle fall muligheten for et betydelig ubehag. Derfor kan det heller ikke være noen tvil om at respondenten må være helt sikker på at hun har kontroll

over situasjonen, og ikke opplever at hun har gitt fra seg kontroll i bytte mot penger.

Vi tar en rekke forholdsregler for å minimere risiko for alt for sterkt ubehag og negative reaksjoner i intervjuene vi har gjort med ofre for menneskehandel, blant annet ved å gjøre premisene for intervjuet veldig klare, både på forhånd og underveis. Vi gjør det alltid eksplisitt at vi ikke vil spørre om overgrepene de har vært utsatt for, og at de når som helst kan la være å svare eller trekke seg fra intervjuet. Likevel kan det være vanskelig, og mange vil velge å fortelle i alle fall om deler av hva de har opplevd når intervjuet først er i gang. En av våre respondenter formulerte hvor tungt det kunne være å snakke om hva hun hadde opplevd. Hun hadde gjort et bevisst valg om å fortelle sin historie både til journalister og forskere, og håpet å bidra til en større bevissthet rundt menneskehandel. Det var imidlertid ikke en avgjørelse uten personlige kostnader:

Hver gang jeg deltar i et intervju må jeg hente opp igjen alle disse minnene. Det varer som regel et par dager før jeg begynner å glemme det. Og så spør noen meg igjen, og det kommer tilbake igjen. Slik er livet.

Hun hadde også ofte vansker med å få sove og våknet av mareritt hvor hun falt. Intervjuene kan være vanskelige fordi de bringer opp vonde minner, uavhengig av om man stiller direkte spørsmål om traumatiske hendelser.

Betaling definerer intervjuet som arbeid, eller historien som vare. Målet med betalingen er å etablere en likevekt eller gjensidighet. Respondenten bringer sin historie til intervjuet.

Dette har en nytteverdi for forskeren, og forskeren gjenoppretter balansen ved å gi respondenten penger, som har en nytteverdi for respondenten. Hvis man antar at pengene motiverer til deltagelse, og at respondenten ikke stiller seg likegyldig til hvorvidt hun faktisk får betalt, innebærer det at intervjuet og historien respondenten forteller blir gjort til en vare – historien ville ikke blitt fortalt om den ikke ble byttet mot penger. Dette definerer respondenten som selger, og forskeren som kjøper.

Hvem har da kontroll over prosessen og samtalen? Den som betaler? Påstanden om at respondenter burde betales på lik linje med forskningsassistenter understreker nettopp dette poenget. Men innebærer ikke dette at respondentene assisterer prosjektet? At de fungerer som underleverandører av data som skal inn i et større hele?

Et spørsmål er om alle typer historier egner seg for et slikt bytte. Betaling setter uunngåelig en konkret verdi på deltakelsen. I diskusjoner om insentiver i medisinsk forskning i USA er det foreslått at et passende nivå for betaling kan ligge rundt eller like over minimumslønn for forsøk som ikke krever så mye annet av en testperson enn oppmøte og enkle oppgaver knyttet til testen.⁸ Man kan se for seg hvordan dette kan fungere der deltakerne er mer passive testobjekter, uten at deltakelsen krever mye av dem. Det kan imidlertid være ekstremt krevende å snakke om vanskelige hendelser med en fremmed forsker. Derfor er det også vanskelig å sette en rimelig lønnsmessig kompensasjon

---

8 Macklin, Ruth (1981): «*«Due» and «undue» inducements: On passing money to research subjects*», *IRB: Ethics and Human Research*, vol. 3, no. 5 (May 1981), s. 1-6

som oppleves som tilstrekkelig verdsettende for innsatsen, og som samtidig ikke kommer opp på et slikt nivå at den utgjør en urimelig påvirkning.

Det er forskjell på hva slags informasjon man betaler for. Er det OK å be noen fortelle om et traume for penger? Er denne informasjonen salgbar? Mange vil (som jeg gjorde) oppleve det som relativt uproblematisk å fortelle om sitt forhold til appelsinjuice i bytte mot 500 kroner, men ville man fortalt om en voldtekt for samme sum? Det *har*, for de fleste, andre implikasjoner å snakke om sensitive og intime tema enn det har å diskutere upersonlige og hverdagslige problemstillinger.

FORSKNING SOM SAMARBEID MELLOM

RESPONDENT OG FORSKER

Likevekt, respekt og verdighet er viktige i relasjonen mellom respondent og forsker, og kanskje særlig der respondenten har gjort seg sårbar ved å dele intime og vanskelige livshendelser. Det finnes andre måter å verdsette respondentens innsats; en annen valuta for kompensasjon og gjensidighet, utenfor pengeøkonomien: En tragisk historie vil bære i seg negative personlige konsekvenser og ofte oppleves som mangel på mening. En måte å skape likevekt er at den tragiske historien kan få en mening eller hensikt ved å bli en del av forskerens data; respondenten kan oppleve kontroll over det meningsløse og fornedrende ved å velge å bruke historien til noe de selv ønsker å oppnå. Dette er argumentet våre respondenter oftest har oppgitt for å ønske å snakke med oss: *«På denne måten kan kanskje min historie hjelpe andre, slik at de ikke opplever det samme som meg.»* Det forskerne

bringer til bordet, er at vi bruker historiene for å skape mer kunnskap og et potensiale for læring, noe som kan oppleves som en verdi i seg selv for respondentene. Intervjuet blir dermed et samarbeid mellom forsker og respondent, hvor man har en felles interesse av at historien blir fortalt og inngår i data. Interessant nok har noen av våre respondenter til og med reagert negativt på å få en liten symbolsk sjokoladeske vi ofte har gitt som takk for intervjuet. For noen så denne lille symbolske gaven ut til å utfordre forutsetningen om at intervjuet var et samarbeidsprosjekt, hvor respondent og forsker hadde en likeverdig interesse av at forskningen skulle finne sted.

For at dette skal fungere som en måte å skape likevekt, forutsettes det at respondenten opplever forskningen som meningsfull. En observasjon er at visse sosio-økonomiske grupper vil være mindre opptatt av å delta i forskning. Men vet vi at dette er en egenskap ved dem, eller kan det også være at forskningen er et eliteprosjekt som ikke kommuniserer godt nok med de som er ulike forskerne selv? Hvis det er et problem å rekruttere informanter, finnes det muligheter for å endre forskningsdesignet og kommunikasjonen rettet mot potensielle deltakere? Og i noen tilfeller må man kanskje bare godta at potensielle respondenter rett og slett ikke *vil* delta i noe de ikke har interesse av.

Som jeg har sagt tidligere, vil betaling gi ulike utslag i ulike typer prosjekter, og jeg baserer min diskusjon på erfaring med sårbare grupper og sensitive spørsmål. Dersom et offer for menneskehandel ikke opplever mitt forskningsprosjekt som meningsfullt, bør jeg heller ikke ha noen forventning om at hun skal delta. Forskning som kommer praktikere på feltet til gode,

har i seg selv vært motiverende for mange av mine respondenter. Selv opplevde jeg det som problematisk å orientere om hensikten med prosjektet til da jeg en gang besøkte Moldova for å gjøre intervjuer som skulle kunne ut i to fagfelleverderte artikler, trolig først mange år frem i tid. I utgangspunktet var det lite sannsynlig at kunnskapen som ble generert i prosjektet ville nå ut til feltet generelt. Løsningen ble å publisere artiklene som planlagt, men også å utvikle materialet til korte og mer praktisk orienterte rapporter for distribusjon til sosialarbeidere og andre som jobber med ofre for menneskehandel. Dette etablerte en felles interesse for respondentene og meg.

Målet mitt i denne teksten har ikke vært å konkludere at betaling av respondenter alltid vil være galt. Derimot mener jeg at det vil ha ulik betydning i ulike kontekster. Det er ikke alltid galt å betale, men så visst ikke alltid riktig heller. Rent praktisk sett betyr dette at det er vanskelig, for ikke si umulig, å utarbeide retningslinjer som dekker alle situasjoner like godt. Etisk veiledning må for eksempel være annerledes i survey-forskning enn i studier av sensitive spørsmål innen sårbare populasjoner, og en rekke kontekstuelle faktorer kan være helt avgjørende for hvilke utslag betaling gir. Mer allment peker betaling av respondenter på generelle maktforhold og hvilke grep vi som forskere gjør for å sikre den deltakelsen vi trenger. Slik sett er dette en diskusjon vi heller ikke bør se oss ferdige med.

LITTERATUR

- Ekern, Lise (2009): «Hva betyr betaling for forskningens kvalitet. To forskere med ulikt syn: Jon Rogstad og Guri Tyldum». Hentet 1. februar 2012 fra <http://www.etikkom.no/no/Aktuelt/Aktuelt/Fagbladet-Forskningsetikk/Arkiv/2009/2009-1/Hva-betyr-betaling-for-forskningens-kvalitet/>
- Emanuel, Ezekiel J. (2004): «Ending concerns about undue inducements», *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 32, 2004
- Engbersen, Godfried, Marion van San og Arjen Leerkes (2006): «A room with a view: Irregular immigrants in the legal capital of the world», *Ethnography* vol. 7(2):209-242.
- De nasjonale forskningsetiske komiteer (2006) *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*
- Hovland, Beate Indrebø (2009): «Betaling av forskningsdeltakere», Hentet 1. februar 2012 fra <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Personvern-og-ansvar-for-den-enkelte/Betaling-av-forskningsdeltakere/>
- Macklin, Ruth (1981): «*«Due» and «undue» inducements: On passing money to research subjects*», *IRB: Ethics and Human Research*, vol. 3, no. 5 (May 1981), s. 1-6
- Segadal, Katrine Utaaker (2009): «Premiering av informanter. Tabu eller normalitet?», 2009. Hentet 1. februar 2012 fra <http://www.nsd.uib.no/personvern/seminar/27feb2009.html>
- Tyldum, Guri (prepublisert april 2011): «Ethics or access? Balancing informed consent against the application of institutional, economic or emotional pressures in recruiting respondents for research», *International Journal of Social Research Methodology*, DOI:10.1080/13645579.2011.572675

Dyre piller

ÅGE WIFSTAD

INSTITUTT FOR SAMFUNNSMEDISIN, UNIVERSITETET I TROMSØ

Om lag to tredeler av utgiftene til legemidler i Norge betales av det offentlige.¹ Det er derfor viktig å vite hva som styrer legemiddeltellerspørselen. Forholdet mellom legemiddelindustrien og ulike grupper av helsepersonell har betydning. I denne artikkelen skal særlig ett moment belyses: Metodene for legemiddelutprøving kan påvirke legers valg av legemidler.

UTPRØVING I FIRE FASER

Utprøving og godkjenning av nye legemidler er en omstendelig prosess. Det er vanlig å skille mellom fire faser. Den siste fasen er viktigst for å forstå hva som kan påvirke legers valg.

I *fase 1* undersøker man hvordan legemidlet tas opp og nedbrytes i kroppen, om det er trygt, hvor giftig det eventuelt er,

---

¹ http://www.legemiddelstatistikk.com/2011/kap_2/prisogfinans.html [lastet 28.12.11].

samt andre grunnleggende farmakologiske forhold. Det brukes ofte friske, frivillige forsøkspersoner; men også pasienter som har den sykdommen legemidlet er laget for, kan bli inkludert som forsøkspersoner.

I *fase 2* prøver man så å kartlegge om legemidlet har den virkningen man er ute etter. Dosering og varighet av behandlingen undersøkes også. Pasienter (gjerne 100-200 stykker) er forsøkspersoner, og man sammenlikner ofte det nye legemidlet med placebo («narremedisin»).

I *fase 3* prøver man å bekrefte at den effekten man så i fase 2, virkelig er til stede. Et større antall pasienter inkluderes (500-5000), og ved siden av å undersøke nøyere hvordan legemidlet virker, er det i fase 3 avgjørende å få kartlagt bivirkningene. Ved slutten av fase 3 er det nemlig vanlig å søke kontrollmyndighetene om godkjenning av legemidlet.

Fase 4-studier gjøres etter at legemidlet er godkjent av myndighetene. Langtidseffekter og sjeldne bivirkninger kartlegges, og det dreier seg ofte om internasjonale studier der mange utprøvere (sentre) deltar.

Fase 4-studier kan være viktige blant annet fordi de strenge kravene til dokumentasjon av effekt i fase 3, også har enkelte problematiske sider. For å kunne undersøke effekten av et medikament så «rent» som mulig i en fase 3-studie, må man nemlig kontrollere for, det vil si nøytralisere, faktorer man ikke ønsker å studere. Satt på spissen, så er det ideelle forskningsdesignet her at man helt klarer å nulle ut betydningen av at forsøkspersonene som inngår, er individer med ulike egenskaper: Det eneste man skal stå igjen med, er *legemidlets* virkning. Prisen man betaler for denne

effektmålingen, er imidlertid at forsøkspersonene som inngår i studien, kan være nokså forskjellige fra de virkelige pasientene som etterpå skal bruke legemidlet. De virkelige pasientene kan, for eksempel, være eldre personer som behandles for flere lidelser samtidig. Et enkelt legemiddel virker i så fall sammen med andre legemidler for andre lidelser. Et annet problem med fase 3-studier er at selv om noen tusen personer inkluderes som forsøkspersoner, vil antallet personer legemidlet testes ut på, likevel være mye lavere enn det store antallet pasienter som vil komme til å bruke legemidlet i praksis. Når i tillegg varigheten av en fase 3-studie i visse tilfeller kan være relativt kort (noen måneder), sier det seg selv at det i fase 3 kan være vanskelig å avdekke eventuelle sjeldne bivirkninger. Dermed blir en fase 4-studie viktig, der et større antall pasienter kan følges over lengre tid.

FORSKNING OG MARKEDSFØRING

Det kan imidlertid være vanskelig å skille mellom forskning og ren markedsføring. Legemiddelstudier som gjennomføres etter at legemidlet er tatt i bruk, kalles noen ganger markedsføringsstudier fordi formålet helst er å gjøre legemidlet kjent blant leger.

Fretheim og Oxman (2005) sammenliknet bruk av blodtrykksmedisin i seks ulike land. Det var spesielt store forskjeller mellom norske og britiske legers forskrivningspraksis. Norske leger skrev blant annet ut dyrere medisiner enn sine utenlandske kolleger. Fretheim og Oxmans overslag viser at utgiftene til blodtrykksmedisiner i Norge eksempelvis ville ha gått ned med om lag 30%, hvis legene her til lands hadde brukt reseptblokka på samme måte som sine danske kolleger.

Mange faktorer kan selvsagt ligge bak disse forskjellene. Det er nærliggende å tenke på ulike behandlingstradisjoner landene imellom og ulike finansieringsordninger. Aktørenes kostnadsbevissthet kan også spille inn.

Ved hjelp av spørreskjema og telefonintervjuer med så vel forskere som firmarepresentanter, forsøkte Fretheim og Oxman å belyse mulige forklaringer på de markante forskjellene mellom landene. De legger særlig vekt på to forhold for å forstå forskjellen mellom britiske og norske leger. I Storbritannia har de et system med firma-uavhengige legemiddelrådgivere som aktivt prøver å påvirke legenes forskrivningspraksis. I Norge finnes ingen tilsvarende ordning. Det andre forholdet er at norske leger i større grad enn andre lands leger, lar seg påvirke av legemiddelindustrien. Kliniske utprøvinger er en viktig arena for samarbeid mellom leger og farmasøytisk industri, og Fretheim og Oxman mener at det nettopp er slike arenaer som delvis kan forklare at norske leger velger dyrere blodtrykksmedisiner.²

En dansk studie av allmennlegers deltakelse i legemiddelutprøving underbygger en slik antakelse (Andersen et al. 2006). Forskerne undersøkte her både om legenes deltakelse i legemiddelutprøvingen endret måten de forholdt seg til internasjonale behandlingsretningslinjer på, og om de i større grad tok i bruk firmaets legemidler. Studien viste at deltakelsen i legemiddelutprøvingen ikke syntes å påvirke hvordan legene forholdt seg til

---

2 Det har vært mye diskusjon om det medisinske grunnlaget for valg av blodtrykksmedisiner, koblet til myndighetenes ønske om å spare penger - se for eksempel Kjeldsen (2004). Men dette er en annen problemstilling enn spørsmålet om legemiddelutprøvingers effekt på legers valg.

retningslinjene for behandling. Det var derimot tydelig at legene etter å ha deltatt i legemiddelutprøvingen, i større grad enn tidligere brukte legemidler produsert av firmaet de samarbeidet med.

MARKEDSFØRINGSSTUDIER

Markedsføringsstudier er ikke forbeholdt legemiddelindustrien. En 3M-kampanje på åttitallet for å introdusere Post-it-lappene, var visstnok en av de tidligste markedsføringsstudiene som ble gjennomført. Blokker med Post-it-lapper ble sendt rundt til sentralt plasserte sekretærer i amerikanske firmaer for at sistnevnte skulle utforske mulige bruksområder for det nye produktet. Og utforskningen var reell på den måten at sekretærene lærte 3M at lappene kunne ha langt flere bruksområder enn firmaets representanter opprinnelig hadde tenkt seg. Det viktigste med disse bruksmåteundersøkelsene var at Post-it-lappene på en svært effektiv måte ble introdusert i et kjøpekraftig marked. Sekretærene bestemte i realiteten hva slags kontorrekvisita det var behov for, og sekretærene på «toppen» var forbilder for de under.

Dette siste poenget illustrerer et viktig kjennetegn ved markedsføringsstudier, nemlig at det gjelder å få tak i de personene som kalles opinionsledere, altså personer som har stor innflytelse på andre potensielle kunder. Sekretærene var sentralt plassert i forhold til firmaenes innkjøpsrutiner. Innenfor legestanden er opinionslederne ofte personer som nyter stor tillit blant kolleger, både av faglige og personlige grunner. Det gjelder derfor å få slike opinionsledere med på laget. Flere «avhoppere» fra legemiddelindustrien har levende beskrevet hvordan de store

firmaene går fram for å kartlegge og påvirke dem de oppfatter som opinionsledere (se for eksempel www.gwenolsen.com). Kort fortalt så vet legemiddelfirmaene ofte mye om de enkelte legenes måte å arbeide på, blant annet hva slags pasienter de har, og hvilke legemidler de gjerne tyr til. (Legene har ofte ingen anelse om at firmaene har slik kunnskap om dem.) Legemiddelfirmaene vet derfor hvilke knapper de skal trykke på for å overtale legene til å bli med.

Det å delta som utprøver i en legemiddelstudie kan altså i seg selv være et incitament til å endre hvilke legemidler legen velger å skrive ut. Denne påvirkningen skjer først og fremst indirekte. Ved å prøve ut et medikament, blir legen godt kjent med hvilke medisinske grunner som taler for å bruke medikamentet, hvilke virkninger det har, og hva slags bivirkninger som kan oppstå. Legen blir vant til å bruke akkurat dette medikamentet. Hun føler seg etter hvert trygg på hvordan det virker. Spesielt ved de lidelsene der det er flere tilnærmet likeverdige legemidler å velge mellom, er det ikke vanskelig å forstå at en slik tilvenningsprosess kan føre til at legen velger det legemidlet hun har blitt fortrolig med.

I en fase 4-studie der hensikten først og fremst er markedsføring, ikke forskning, samarbeider firmaet gjerne med et stort antall leger, kanskje flere tusen, som hver for seg inkluderer et mindre antall pasienter. Hensikten er å gjøre det nye medikamentet kjent blant legene, og da kanskje slike leger som firmaet vet har for vane å bruke konkurrenters legemidler ved tilsvarende lidelser. Legen får betalt for hver pasient som inkluderes. Norske leger mottar gjerne 5000-15000 NOK per pasient som

inkluderes i studien (Fretheim og Oxman 2005). Kessler et al. (1994) forteller om en studie av et middel mot panikkangst der hver lege fikk 500 USD per pasient. «Forsknings»-jobben bestod her i å fylle ut et én-sides skjema om hver av pasientene. I en del slike markedsføringsstudier er det også ganske enkelt legemiddelfirmaets markedsføringsavdeling, ikke forskningsavdelingen, som finansierer studien. Et siste kjennetegn ved markedsføringsstudier som skal nevnes her, er at det publiseres lite eller ingenting fra dem – ikke så rart, siden hensikten hele tiden først og fremst er markedsføring.

OMFATTENDE SAMARBEID

Legemiddelutprøvinger foregår ikke i et vakuum. Det er ellers et omfattende samarbeid mellom helsepersonell og legemiddelindustrien. Dette samarbeidet er en viktig ramme for hvordan legemiddelutprøvinger kan påvirke legene. Vi har imidlertid påfallende lite presis kunnskap om hva slags samarbeid det er snakk om, og hvor omfattende samarbeidet er. Dette var noe av bakgrunnen for at Helsedepartementet for knappe ti år siden ba Statens legemiddelverk (SLV) om å kartlegge interaksjonen mellom industrien og legene. Rapporten fra SLV, som ble utgitt i 2003, er fortsatt den beste samlede oversikten over samarbeid mellom helsepersonell og farmasøytisk industri i Norge.

At man har lite presis kunnskap, kommenterer Statens legemiddelverk nokså lakonisk slik: «Det er vanskelig å finne referanser og konkrete opplysninger om en rekke forhold fordi de tradisjonelt ikke blir diskutert offentlig eller dokumentert skriftlig» (SLV 2003:3). Vi har altså å gjøre med relasjoner og

samarbeidstiltak som aktørene i liten grad ytrer seg om. Få sier høyt det mange vet. Men basert på tilgjengelige data, anslår SLV at legemiddelindustrien årlig bruker over 500 millioner NOK på markedsføring av legemidler bare i Norge (2002-tall). Selv om legene er den viktigste målgruppen, er også andre grupper av helsepersonell, først og fremst farmasøyter og sykepleiere, interessante for industrien. Og ikke minst pasientorganisasjoner, media og politikere har med årene blitt viktige aktører. Hvis et firma kan få en pasientforening til å fronte et krav om at en ny medisin for «deres» sykdom bør komme på blå resept, kan mye være gjort. Journalister stiller heller ikke alltid kritiske spørsmål til den legemiddelinformasjonen de formidler som nyheter om «gjennombrudd» og nye «oppdagelser». Et enkelt kontrollspørsmål kunne være: Hvilken relasjon har lege/forsker til firmaet som produserer den nye medisinen som nå «viser seg» å ha bedre effekt enn medisinene som allerede er på markedet?

Allmennlegene er en spesielt viktig målgruppe for legemiddelfirmaene. Det er lett å forstå hvorfor. Allmennlegen har gjerne kontakt med sine pasienter over mange år. Og med tiden får en god del pasienter kroniske tilstander som krever livslang oppfølging, blant annet i form av medikamentell behandling. En pasient som settes på medisin mot høyt blodtrykk når han er 50 år gammel, har kanskje behov for disse medisinene livet ut, la oss si i 30 år. Det blir 10950 døgndoser. Hvis prisen per døgndose er 8 NOK, omsetter altså denne ene pasienten, bare ved å bruke dette ene medikamentet, for 87.600 NOK. En slik livslang medisinerings er en sikker inntekt for legemiddelfirmaet.

Leger som har ansvaret for å skrive ut medisiner som kanskje varer livet ut, blir da naturlig nok en viktig målgruppe.

Kontakten mellom firma og lege etableres og vedlikeholdes gjerne i form av møter i og utenfor arbeidstid. Kveldsmøtene kan vare i et par timer, og etter at representantene fra legemiddelfirmaet har innledet, overtar en eller flere innleide eksperter som foredrar om et faglig tema, ofte knyttet til legemidlene som møtet er arrangert for å markedsføre. Etter ekspertinnleggene presenterer så firmarepresentantene legemidlene. SLVs egen oppsummering av slike møter er at «[d]e faglige innleggene er stort sett preget av legemiddelpositivisme – for legemiddelbehandling generelt og for de aktuelle legemidlene spesielt» (SLV 2003: 8).

Legene og industrien interagerer også på en rekke andre typer møter og kongresser. Spesielt betalte reiser til kongresser i inn- og utland har vært omdiskuterte. Det skal jeg ikke gå mer inn på her. Det springende punktet er at leger totalt sett kan ha en nokså omfattende kontaktflate mot den farmasøytiske industrien. En slik kontakt er ikke problematisk i og for seg. Det er heller ikke problematisk at industrien (selvsagt) ønsker å selge så mye som mulig. Men det kan fort bli problematisk hvis økt salg skal oppnås ved eksempelvis å utvide bruksområdet for legemidlene. Spissformulert kan en si at industrien er interessert i at flest mulig av oss har en eller annen lidelse eller plage som vi trenger medisiner for. Derfor er en stadig utvidelse av for hvem, og i hvilken situasjon, et legemiddel kan gjøre nytte, gunstig for legemiddelfirmaet. Leger kommer da i et krysspress som stiller store krav til den enkeltes faglige innsikt og integritet, samt moralske gangsyn mer generelt.

FORSKNINGSETISK KONTROLL

Siden enhver legemiddelutprøving i utgangspunktet er å anse som forskning, representerer godkjenningsordningene for forskning en mulighet for samfunnet til å vurdere legitimiteten til fase 4-studier.

I Norge har særlig De regionale komiteene for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) blitt delegert oppgaven å kontrollere at medisinsk og helsefaglig forskning holder en akseptabel forskningsetisk standard. Til støtte for saksbehandlingen i de regionale komiteene har Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag (NEM) utarbeidet en sjekkliste for vurdering av fase 4-studier. NEM foreslår at komiteen alltid stiller de følgende 17 spørsmålene:

- Har problemstillingen vitenskapelig interesse?
- Er det gjort rede for kunnskapsfronten?
- Er effektmålene relevante?
- Har studien kontrollgrupper?
- Er studien upåvirket av utvalgsskjevheter?
- Er valg og dosering av studiepreparat og kontrollpreparat adekvat?
- Er det gjort styrkeberegninger?
- Står styrkeberegningene i forhold til effektmål og krav til statistisk signifikans?
- Er studieperioden avgrenset?
- Foreligger det analyseplan?
- Foreligger det publiseringsplan?
- Er velregulerte pasienter ekskludert?

- Har prosjektleder adekvat vitenskapelig kompetanse?
- Er det gjort rede for økonomiske interesser?
- Er det gjort rede for interessekonflikter?
- Vil tilliten til resultatene være upåvirket av interessekonflikter?
- Er det åpen tilgang for prosjektmedarbeidere til rådata?

Denne listen av spørsmål gir, samlet sett, et godt bilde av hva slags problemstillinger som er forskningsetisk relevante ved legemiddelutprøvinger. Jo flere nei-svar, jo større er sjansen for at det dreier seg om en ren markedsføringsstudie med lav vitenskapelig verdi. Hvis det, for eksempel, ikke foreligger noen publiseringsplan, er det grunn til å mistenke at hensikten med studien ikke først og fremst er forskning. Det samme kan sies om kravet om analyseplan. En analyseplan skal beskrive hvordan data er tenkt analysert, og hvem som skal stå for analysene. Hvis slike ting er uklare, er sannsynligvis studiens vitenskapelige kvalitet tvilsom.

Likevel kan en sjekkliste skape et feil inntrykk av at det er enklere enn det i realiteten er, å vurdere om en fase 4-studie er en ren markedsføringsstudie eller ikke. Spørsmål 6, for eksempel, om valg og dosering av preparater er adekvat, er i seg selv komplisert, og en ettkomite vil kunne ha store problemer med å svare på det, selv med ekstern konsulenthjelp. Et annet forhold er at prosjektbeskrivelsen gjerne er utarbeidet av profesjonelle søknadsskrivere. Det kan derfor være vanskelig for ettkomiteen å komme med underbygde og relevante innvendinger. Her bør det

---

3 <http://www.etikkom.no/no/Forskningsetikk/Etiske-retningslinjer/Medisin-og-helse/Klinisk-utproving-av-legemidler/> [lastet 23.12.11]

også nevnes at selv om velrenommerte medisinske forskere har satt navnet sitt under prosjektbeskrivelsen, er det ikke sikkert at de i noen særlig grad har gitt selvstendige bidrag til utformingen av prosjektet. De kommer kanskje inn i bildet etter at de fleste av premissene allerede er blitt lagt av firmaets egne folk.

Blant annet av grunner som dette, er Rasmussen (2009:227) nokså pessimistisk med hensyn til hva slags kontroll det er mulig å få med industrifinansiert forskning: «Verken de regionale etiske komiteene eller Statens legemiddelverk har eller kan tenkes å få tilstrekkelig kompetanse, uavhengighet og tyngde til å vurdere protokoller, følge forskningsprosesser, reanalysere resultater og revidere publikasjoner, slik det er behov for.» Selv om kontrollorganene gjør så godt de kan, er altså det de kan gjøre, neppe godt nok. Det er industrien, ikke kontrollorganene, som har ressursene. Forventningene til kontrollorganenes effektivitet må doseres deretter.

ÅPENHET OG ETTERRETTELIGHET

Da SLV skulle kartlegge samarbeidet mellom legemiddelindustrien og legene, støtte de altså på det problemet at dokumentasjonen er sparsom, og at aktørene er lite villige til å ytre seg offentlig om hva slags kontakt det er snakk om, og hvor omfattende samarbeidet er. Nå kan vi ikke av dette slutte at det foregår mye som ikke hadde tålt offentlighetens lys, men en kultur der det ikke snakkes åpent om hvilke relasjoner som inngås, er likevel etisk problematisk.

Den enkelte leges moralske gangsyn er ikke en konstant størrelse, upåvirket av omgivelsene. Det moralske gangsynet

må vedlikeholdes og fornyes ved at erfaringer utveksles, og synspunkter prøves. Derfor er en åpen diskusjon viktig. Hvis det ikke finnes en åpen diskusjon, kan uheldige bindinger og uheldige vaner lettere oppstå. Legene, som gruppe, har derfor et betydelig ansvar for å bidra til en konstruktiv åpenhet rundt pengespørsmål.

Hvis leger på utilbørlig vis lar seg påvirke til å skrive ut dyrere medisiner enn det som er medisinsk nødvendig, tapper de det offentlige for penger som kunne vært brukt til andre formål. Legenes egne yrkesetiske retningslinjer inneholder da også bestemmelser som skal forebygge uheldig ressursbruk. I *Etiske regler for leger*, I § 12, heter det blant annet at «[e]n lege skal i sin virksomhet ta tilbørlig hensyn til samfunnets økonomi. Unødige eller overflødig kostbare metoder må ikke anvendes. En lege må ikke inngå forbindelse med den farmasøytiske industri og/eller leverandører av medisinsk utstyr som kan føre til at tilliten til legens faglige vurderinger svekkes».

Legenes egen fagforening slår altså klart fast at det er en profesjonsetisk forpliktelse å ta tilbørlig hensyn til fellesskapsressurser. Det kan selvsagt være vanskelig å si presist hva «tilbørlig hensyn» betyr, men det grunnleggende poenget er at dette hensynet, på en eller annen måte, skal gjøres gjeldende. Og dermed er det antydning en etisk standard.

Uansett hvor dyktige kontrollører, som REK, er til å hindre at fordekt markedsføring får et for stort omfang, er det i siste instans den enkelte profesjonsutøveren som selv må gjøre seg

---

4 <http://www.legeforeningen.no/id/485.1>[lastet 30.01.12]

opp en mening om hva han eller hun vil være med på. For selv om det er fristende å si ja til lettjente penger, er det, som vi vet, også mulig å si nei.

LITTERATUR

Andersen M, Kragstrup J, Søndergaard J. (2006) How conducting a clinical trial affects physicians' guideline adherence and drug preferences. *JAMA*; 295:2759-2764.

Fretheim A, Oxman AD. (2005) International variation in prescribing antihypertensive drugs: its extent and possible explanations. *BMC Health Serv Res*; 5:21.

Kessler DA, Rose JL, Temple RJ, Schapiro R, Griffin JP. (1994) Therapeutic-class wars – drug promotion in a competitive marketplace. *N Engl J Med*; 331:1350-1353.

Kjeldsen SE (2004) Sviktende begrunnelse for tiazidbruk. *Tidsskr Nor Lægeforen* 2004; 124:2659-60.

Rapport fra Statens legemiddelverk: Forholdet mellom legene og legemiddelindustrien. Oslo: Statens legemiddelverk, 2003.

Rasmussen, K. (2009) Farmasøytisk industri – oppkjøp av hjernekraft og klinisk makt. I: Wilmar, B. et al. Penger og verdier i helsetjenesten. Oslo: Gyldendal akademisk: 211-229.

Makspris på liv og helse

ELI FEIRING

INSTITUTT FOR HELSE OG SAMFUNN, UNIVERSITETET I OSLO

Forskere blir i økende grad bedt om å beregne effekter og kostnader av alternative ressursanvendelser når offentlige tiltak skal utredes. Noen ganger dreier det seg om å bestemme prisen på liv og helse. For eksempel deltar forskere i debatten om hva samfunnet maksimalt bør bruke på tiltak som kan gi den enkelte et ekstra, og helsemessig godt, leveår. Kan, og bør, forskeren beregne kostnadseffektivitet på en vitenskapelig og verdinøytral måte, for så å bruke denne beregningen i en diskusjon om hva vi som samfunn skal ta oss råd til?

I det følgende skal jeg ta til orde for at det er naivt å forvente enkle, teknokratiske løsninger på styringsutfordringer knyttet til å prioritere mellom offentlige tiltak. Med dette mener jeg at politiske kontroverser sjelden kan løses ved å appellere til mål og prosedyrer som er utviklet for et vitenskapelig formål, ei heller reduseres til tekniske spørsmål om hva som gir mest mulig helse.

Dette skyldes at forholdet mellom samfunnsvitenskapelige fakta, kunnskap, verdier og fortolkninger er komplekst. Samfunnsvitenskapelig forskning gir bare unntaksvis svar på problemstillinger av typen: «What works?».

Når det gjelder goder som ikke omsettes i et marked, er både kostnadsberegning og vurdering av makspris i seg selv verdibasert. I tillegg er beslutningsprosessene disse faktaene skal inngå i, grunnleggende politiske. Både politikeren som etterspør stadig mer kunnskap om effektive tiltak, og forskeren som tilbyr kunnskapsbaserte anbefalinger, synes å undervurdere at kunnskap er kontekstavhengig og betydningen av det politiske aspektet i beslutningstakingen.

MAKSPRIS PÅ LEVEÅR

Temaet kan illustreres med følgende lille historie. Enkelte helseøkonomer studerer samfunnets betalingsvilje for ulike helsegevinster, målt for eksempel i kvalitetsjusterte leveår, såkalte QALYs (Quality Adjusted Life Years). Et kvalitetsjustert leveår er et tallmessig uttrykk for et leveår som er veiet i forhold til livskvalitet. Et leveår med full helse gis verdi 1,0, og et leveår med sykdom, skade eller funksjonshemming gis en lavere verdi avhengig av hvor alvorlig svekket livskvaliteten antas å være. Betalingsviljen for en QALY kan beregnes enten ved å spørre folk hvor mye de verdsetter en mengde helseforbedringer, eller den kan avledes implisitt ut fra hvor mye penger samfunnet viser seg å betale for en QALY. Kvalitetsjusterte leveår per kostnadsenhet er et uttrykk for nytten man forventer av et helsetiltak.

I 2006 foreslo professor Ivar Sønbo Kristiansen ved

Universitetet i Oslo at samfunnet ikke burde betale mer enn 350 000 kroner for et tiltak som kan gi ett godt leveår (Dagbladet, 1. august 2006). Dyrere tiltak burde avvises. Ressursene kunne gi større avkastning ved alternativ anvendelse. Samtidig ville mange vanskelige prioriteringsbeslutninger lettes ved å bruke makspris som en beskrankende handlingsregel, framholdt Kristiansen.

Forslaget avstedkom liten begeistring blant stortingsrepresentanter som ble bedt om en uttalelse i samme avis. Mens én pekte på at det ble «som å sette en kronepris på menneskeliv», forklarte en annen at prioriteringer i helsevesenet måtte bestemmes av helseprofesjonen selv. Noen år senere forsvarte helsedirektør Bjørn Inge Larsen ideen om en makspris på helse. «Kynisk og iskaldt», svarte stortingspolitikere denne gang (A-magasinet, 3. februar 2012).

Politikernes reaksjoner er neppe egnet til å overraske, all den tid eksplisitt prioritering og rasjonering kan få store politiske kostnader. Likevel, de burde være vel kjent med at prioritering i offentlig sektor nettopp handler om å vurdere hvor ressursene kan anvendes best – ut fra faglige såvel som fordelingspolitiske og økonomiske hensyn. De samme politikere har sågar gitt norske borgere rett til nødvendig helsehjelp ved alvorlig sykdom *hvis* det kan forvrenyttes nytte av helsehjelpen, og kostnadene står i rimelig forhold til tiltakets effekt (pasient- og brukerrettighetsloven av 1999).

Kristiansen gjorde altså bare det politikere hadde bedt forskerne om: å bidra med argumenter i debatten om prioritering av knappe helseressurser, samt belyse pasientrettighetslovens formulering om et rimelig forhold mellom kostnad og effekt (Kristiansen og Gyrd-Hansen 2007). Likevel har forslaget om

makspris på et ekstra vunnet leveår fått liten gjennomslagskraft i den politiske diskusjonen. Hvorfor er det slik?

KUNNSKAPSBASERT POLITIKK

Overbevisningen om at kliniske og økonomiske fakta gir riktige svar på spørsmålet om hva som må gjøres når komplekse helsepolitiske prioriteringsbeslutninger skal tas, er et uttrykk for såkalt kunnskapsbasert politikktutforming (Evidence Based Policy Making). Dette er et ideal som innebærer at det å formulere, utvikle, implementere og evaluere politiske tiltak bør ta utgangspunkt i den beste forskningsbaserte kunnskapen som er tilgjengelig (Kisby 2011). Kunnskapsbasert politikktutforming bygger på en teknokratisk forståelse av politisk beslutningsfatning: Politikerne definerer et problem som forskningsbasert kunnskap kan bidra til å løse, både ved å gi data og ved å peke på ulike politikkalternativer. Denne forståelsen av politikk forutsetter med andre ord at forskningsdata kan og bør påvirke politikktutformingen (Black 2001). Trenden kan spores tydeligst i britisk politikk. Da «nye» Labour kom til makten i Storbritannia i 1997, var et av deres viktigste mål å modernisere politikken ved å basere beslutninger på såkalt «best evidence» fra forskning og evaluering (Black 2001, Parsons 2002, Syrett 2003, Greenhalgh og Russell 2009). Politikken skulle profesjonaliseres og av-ideologiseres i tre trinn: Først skulle politikktutfordringene identifiseres, deretter skulle en faktabasert løsning meisles fram, og så skulle denne implementeres (Parsons 2002). Dels skulle moderniseringen bidra til større legitimitet i beslutningstakingen ved å la eksperter og vitenskapelige teknikker få større innflytelse, og

med dette skape større troverdighet og forutsigbarhet. Dels var det en eksplisitt målsetting å gjøre effektiv bruk av tilgjengelige ressurser (Syrett 2003).

Labour la vekt på å utvikle teknikker og institusjoner for å styre og kontrollere politikktutforming som var slik at forskningsbasert kunnskap heller enn ideologi skulle være førende. Kravet om å gjøre mer bruk av nytte-kostnadsanalyser som grunnlag for politikktutforming må forstås i lys av dette idealet. Kunnskap som kunne brukes av beslutningstakere og spesielt som svar på spørsmålet «What works?», ble etterspurt (Parsons 2002). Vanskelige beslutninger ble avpolitisert. I Labours helsepolitikk kom dette blant annet til uttrykk ved målsettingene om å fjerne ineffektiv behandling og å utvikle nasjonale standarder for klinisk praksis. Etableringen av NICE (National Institute for Clinical Excellence) skulle bidra til at klinisk kunnskap og beregninger av kostnadseffektivitet kunne kobles sammen og danne grunnlag for å vurdere alternativ ressursbruk. Dermed kunne potensialet for mer eksplisitte forpliktelser utnyttes. Tidlig på 2000-tallet ble det hevdet at NICE opererte med en maksimal kostnad på 30,000 pund per kvalitetsjusterte leveår. Ny teknologi som kostet mer ble ikke godkjent (Syrett 2003).

Kunnskapsbasert politikktutforming er blitt et moteord også i Norge, og politiske myndigheter har sluttet seg til idealet (Innvær 2009). Moderne og profesjonell politikktutforming krever både verktøy som fremmer bruk av forskningsbasert kunnskap,

---

1 Senere er det kommet fram at NICE opererte med et kostnadsområde heller enn en makspris avhengig av virkninger på andre helsepolitiske målsetninger.

jamfør Statsforvaltningens utredningsinstruks (Fornyings- og administrasjonsdepartementet 2000), og som institusjonaliserer god kunnskapshåndtering. Etableringen av Nasjonalt kunnskaps-senter for helsetjenesten er et eksempel i så måte.

FORSKNINGSBASERT KUNNSKAP OM EFFEKTER OG KOSTNADER

Relevansen av å prissette liv og helse kan illustreres som følger. I Norge vedtok Stortinget i 1999 en pasientrettighetslov som la til grunn at tre hensyn skal vektlegges i prioritering mellom pasienter. I tillegg til tilstandens alvorlighet, skal det vurderes hvilken helsemessig gevinst som kan forventes av et potensielt tiltak, og om effekten av behandlingen står i et rimelig forhold til kostnadene.

Fram til slutten av 1980-tallet var det helseprofesjonene selv som fordelte helseressursene ut fra daglig skjønn, medisinsketiske normer og personlig vurdering (Syse 2001). Det første offentlige prioriteringsutvalget ble satt ned i 1985, og utvalgets arbeid ble brukt til å utvikle nasjonale retningslinjer for å prioritere pasienter (forskrift om ventelisteregistre og prioritering av pasienter av 1990). I følge disse retningslinjene var det tilstandens alvorlighet som skulle avgjøre hvorvidt pasienten skulle prioriteres. Utover 1990-tallet ble det reist omfattende kritikk mot denne ordningen, og i 1997 ble ventelisteforskriften erstattet med forskrift for ventetidsgaranti. Fremdeles skulle alvorlighetskriteriet gis vekt i prioriteringsbeslutningen, men i tillegg skulle hensyn til behandlingseffekt og kostnadseffektivitet ivaretas. Parallelt med diskusjonene om prioriteringsordningens innhold, pågikk det en diskusjon om rettighetsfesting av nødvendig helsehjelp. I

1999 ble rett til nødvendig helsehjelp vedtatt, og en ny forskrift ble utarbeidet. I hovedsak ble de samme prioriteringskriteriene videreført.

Pasientrettighetslovens tilblivingshistorie viser hvordan helseøkonomisk teori og begrepsbruk fikk større gjennomslagskraft i norsk prioriteringsdebatt fra midten av 1990-tallet. Dermed fikk en effektivitetsrettet forståelsesramme innpass og aksept også i vår egen helsepolitikk (Feiring 2005). Det hadde vist seg vanskelig å oppnå konsensus om de grunnleggende målene for helsetjenesten. Å prioritere de mest alvorlig syke uten å vurdere om tiltaket kunne ha effekt, var fremmed både for helseprofesjonene og for helseøkonomene. Samtidig ble det lagt vekt på at det ville være samfunnsøkonomisk galt å se bort fra kostnadene: Knappe offentlig ressurser skulle anvendes slik at det var et rimelig forhold mellom kostnader og behandlingseffekt.

Som et ledd i denne utviklingen, ble forskere invitert til å bidra til mer eksplisitt prioritering. To spørsmål måtte besvares på et medisinskfaglig grunnlag og kommuniseres til beslutningstakere. For det første: Har tiltaket effekt? Å etablere standarder for hva som kunne regnes som tilfredsstillende effekt innebar en særlig utfordring i tilfeller der utfallet av behandlingen er usikkert, der det er betydelig risiko for alvorlige bivirkninger, og ved kronisk sykdom. For det andre: Er effekten vitenskapelig dokumentert? Også dette viste seg å være et kontroversielt tema, fordi folk med ulike medisinske spesialiseringer ikke nødvendigvis er enige om hva som skal til for at effekt er dokumentert. Dessuten ble det påpekt at en rekke studier har begrenset overføringsverdi i

forhold til en klinisk kontekst. Resultater av kontrollerte effektstudier på gruppenivå er ikke uten videre praktisk anvendbar i klinikken, der pasientens alder, kjønn, utdanning og kulturelle forståelsesramme må tas hensyn til når legen skal vurdere nytten av behandlingen.

Men også et tredje spørsmål var sentralt: Er det et rimelig forhold mellom effekt og kostnader? Det har særlig vært dette spørsmålet som har voldt beslutningstakere hodebry. For det er ikke opplagt at det offentlige skal gi svært ressurskrevende tilbud, selv om det dreier seg om teknologi (behandlingsopplegg, medikamenter og utstyr) som kan forlenge liv og hindre at kronisk sykdom forverres. Tiltak kan ha medisinsk nytte, men likevel bli vurdert som «for dyre». All ressursanvendelse har en alternativkostnad i form av tapte helseforbedringer til de pasienter som ellers kunne fått de samme ressursene.

POLITISK BESLUTNINGSFATNING: MER ENN «WHAT WORKS»

Det synes selvvinnlysende at politikere skal basere sine beslutninger på fakta (Klein 2000). Selvfølgelig skal politiske avgjørelser bygge på kunnskap om effekter og konsekvenser av tiltak. Like viktig er det å ta hensyn til rimelige vurderinger av risiko og usikkerhet. Derfor er idealet om kunnskapsbasert politikkutforming så tilforlatelig. Utfordringen er at dette idealet bygger på et svært enkelt syn på kunnskap. Fakta ses som nøytrale størrelser som kan velges ut, slås sammen og vurderes, for så å plasseres i et kunnskapshierarki. Høyeste score får kunnskap som er robust, nyttig og brukbar i politikkutforming, og institusjonell kunnskap om hva som fungerer i praktisk politikk.

Dette kunnskapssynet har møtt mange former for kritikk, både hva gjelder spørsmålet om hva slags kunnskap forskere produserer, og spørsmålet om hvordan kunnskap brukes i ulike politiske sammenhenger til å begrunne et standpunkt. Et alternativt syn er at kunnskap er kontekstavhengig – situert - i den forstand at verdier påvirker hvordan fakta velges ut, presenteres, fortolkes og gis status. Hvilke fakta som vurderes som relevante avhenger av en rekke faktorer, som både er relatert til forskerens valg av teori og metode og til eksterne faktorer som oppdragsgivers rolle og den videre samfunnmessige konteksten.

Empiriske studier av politikkutforming viser at beslutninger bare i begrenset grad bygger på forskning (Parsons 2002). Forskning er kun én av en rekke kilder til kunnskap (Black 2001). Ulike kunnskapsbaser avveies mot hverandre. Dette kan være med på å forklare hvorfor fakta ikke alene er nok til å avgjøre politisk kamp, selv hvis robust kunnskap er tilgjengelig. Politisk beslutningstaking er verdibasert, og politisk-etiske dilemma lar seg ikke nødvendigvis løse ved å etterspørre flere fakta. *Mer* detaljert forskning gir ikke alltid svaret på komplekse samfunnmessige utfordringer, fordi mangel på kunnskap ikke nødvendigvis er problemet: Det ville ikke vært politiske kontroverser hvis utfordringene forsvant i det øyeblikk fakta kom på bordet.

Politikk er ikke ganske enkelt rasjonell beslutningstaking, men en kompleks prosess der både argumentasjon og debatt, forhandling og votering spiller roller (Elster 1997). Mange ulike aktører deltar: politikere, forskere, byråkrater, eksperter og legfolk. I prosessen defineres hvilke politiske utfordringer som skal

settes på agendaen, og hvilke som skal utelates. Her forhandles det om hvilke kunnskapstyper som skal anses som spesielt troverdige. Her beskrives og fortolkes fakta, og her bestemmes det hvilke politiske svar som er egnet til å møte ulike utfordringer.

I beslutningstakingen står en rekke ulike, men legitime verdier og ideer mot hverandre. Verdier skapes og formes avhengig av politiske mål, av deltakere og tilhørere og av kontekst. Samtidig som verdier gir mening til faktagrunnlaget, påvirker fakta verdivurderingene (Greenhalgh og Russell 2009). Nettopp derfor har vi organisert vårt politiske system slik at ulike gruppers forståelser og vurderinger skal kunne påvirke beslutningene. Åpne og brede høringer er et eksempel i så måte.

MAKSPRIS PÅ LIV OG HELSE: POLITISK IRRELEVANT?

Retningslinjer er anbefalinger om «beste praksis», og forskningsbasert kunnskap bør ligge til grunn. Men retningslinjer om hvilke tiltak samfunnet bør tilby innenfor helsevesenet, krever også prioritering basert på kostnader og på verdivurderinger. Helseøkonomiske beregninger av kostnader per kvalitetsjusterte leveår bringer et helt bestemt faktagrunnlag til torgs. Den teoretiske og metodologiske rammen forskeren anvender, og som bidrar til hvordan forskningsspørsmålet forstås, formuleres og etterprøves, er utformet innenfor en bestemt forskningsmessig tradisjon. Dette innebærer for eksempel at resultatene av kostnytte analysen er vanskelig å begrunne overfor dem som ikke deler et konsekvensialistisk grunnsyn.

At helsevesenets mål er å maksimere helse innenfor de ressursrammer som er til rådighet, er ikke opplagt verken fra

et (helseøkonomisk) teoretisk eller et helsepolitisk ståsted. For eksempel heter det pasientrettighetslovens formålsparagraf at:

Lovens formål er å bidra til å sikre befolkningen lik tilgang på tjenester av god kvalitet ved å gi pasienter og brukere rettigheter overfor helse- og omsorgstjenesten. Lovens bestemmelser skal bidra til å fremme tillitsforholdet mellom pasient og bruker og helse- og omsorgstjenesten, fremme sosial trygghet og ivareta respekten for den enkelte pasients og brukers liv, integritet og menneskeverd.

I kost-nytte analyser reduseres komplekse avveininger til et nokså enkelt mål (Nord 1999, Coast 2004, Daniels 2008). Det er uinteressant hvem som oppnår helsegevinst: Ressursene skal settes inn der anvendelsen gir mest mulig helse, ofte målt ved antall kvalitetsjusterte leveår. Dette innebærer at en rekke fordelings spørsmål overses. Andre hensyn enn nytte bør tas når vi vurderer tilbud til kronikere, til alvorlig syke pasienter som skal dø, til gamle mennesker med sammensatte lidelser, eller til dem som lider av svært sjeldne, men alvorlige sykdommer.

Effektivitetsbaserte argumenter, som prisen på et ekstra leveår ved god helse, vil bare kunne være ett argument i prioriteringsdebatten. I tillegg kommer hensyn til en rekke andre verdier, både sosiale, etiske, kulturelle og ideologiske. Også innen helseøkonomisk debatt erkjennes det at helsepolitiske målsetninger bør styre metodebruk. Derfor er det etter hvert en voksende litteratur omkring hvordan ulike typer av rettferdighetshensyn kan vektes inn i analysen.

En fast makspris på helsetiltak ignorerer alle andre hensyn enn «mest mulig helse». Så lenge helsetjenestens målfunksjon er sammensatt, er introduksjonen av en makspris politisk irrelevant.

AVSLUTNING

Det er forskerens oppgave å forklare offentligheten at det å prissette liv og helse ikke nødvendigvis bidrar til en vitenskapeliggjøring og avpolitisering av debatten om hvordan knappe ressurser bør fordeles. Både pris og makspris på liv og helse er spørsmål om verdivurdering og politikk.

Forskeren må peke på at selv om en teknokratisk dreining kan være fristende å ty til for å unngå politiske kontroverser, så vil ikke teknokratisk beslutningstaking kunne bidra til å løse de politisk-etiske utfordringene som er innebygget i prioritering. Politikk er å foreta valg på bakgrunn av verdier som trekker i ulike retninger, og ofte er det også stor usikkerhet om hvilke konsekvenser som følger av ulike handlingsalternativer. På tross av at forskningsbasert kunnskap kan og bør spille en rolle i slike beslutninger, kan fakta bare i begrenset grad gi svar på politisk-etiske spørsmål. Forskning på effekter og kostnader gir heller en argumentasjonsrekke som kan bidra til debatt og klargjøre dilemmaer, enn løsninger på komplekse samfunnsutfordringer.

REFERANSER

Black, N 2001: Evidence based policy: proceed with care. *BMJ* 323:275-9

Coast, J 2004: Is economic evaluation in touch with society's

health values? *BMJ*, 329:1233-36.

Daniels, N 2008: *Just health: meeting health needs fairly*. Cambridge, Cambridge University Press.

Elster, J 2001: Introduction. In: Elster J (ed) *Deliberative Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press.

Feiring, E 2005: Legitime prioriteringsbeslutninger. *Tidsskrift for Velferdsforskning*, Vol 8, No 2: 65-72.

Fornyings- og administrasjonsdepartementet 2000: *Utredningsinstruksen: Instruks om utredning om konsekvenser, foreleggelse og høring ved arbeidet med offentlige utredninger, forskrifter og meldinger til Stortinget*.

Greenhalgh, T and J Russell 2009: Evidence-based policymaking – a critique. *Perspectives in Biology and Medicine*, Vol 52, no 2:304-318.

Innvær, S 2009: The use of evidence in public governmental reports on health policy: an analysis of 17 Norwegian official reports (NOU). *BMC Health Services Research*. 9:177, doi 10.1186/1472-6963-9-177

Kisby, B 2011: Interpreting Facts, Verifying Interpretations: Public Policy, Truth and Evidence. *Public Policy and Administration* 26(1): 107-127

Klein, R 2000: Setting Priorities: What is Holding Us Back – Inadequate Information or Inadequate Institutions? In: *The Global Challenge of Health Care Rationing*, eds Coulter A and C Ham. Buckingham, U.K., Open University Press.

Kristiansen, IS and D Gyrð-Hansen 2007: Prioritering og helse – bør det innføres en makspris på leveår? *Tidsskr Nor Lægeforen* nr 1, 127: 54-7.

Nord, E 1999: *Cost-Value Analysis in Health Care*. Cambridge, Cambridge University Press.

Parsons, W 2002: From Muddling Through to Muddling Up- Evidence Based Policy Making and the Modernisation of British Government. *Public Policy and Administration* 17,3:43- 60

Syrett, K 2003: A Technocratic Fix to the «Legitimacy

Problem»? The Blair Government and Health Care Rationing in the United Kingdom. *Journal of Health Politics, Policy and Law*, vol 28, no 4: 715-746.

Syse, A 2001: *Pasientrettighetsloven med kommentarer*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Patenter, forskningsetikk og annen etikk

LENE BOMANN-LARSEN

KRIGSSKOLEN

HVA ER PATENT?

Et patent gir enerett til å utnytte en oppfinnelse kommersielt over en bestemt tidsperiode. Patentet gir med andre ord patentinnehaveren et konkurransefortrinn. Det er bare *oppfinnelser*, definert som en reproduserbar teknisk eller praktisk løsning på et problem, som kan patenteres (www.patentstyret.no). Ideer og konsepter kan *ikke* patenteres, heller ikke oppdagelser av naturlige forekomster av ting. Det siste gjelder selv om naturlige ting kan fungere som praktiske løsninger på et problem; for eksempel kan planter ha helbredende egenskaper.

Så langt ser det hele ganske enkelt ut, men det er slett ikke så enkelt i praksis. Stadig leser vi i avisen om at noen har tatt patent på en brokkoli, på en farge, på et gen. Vi leser at legemiddelfirmaers patenter hindrer folks tradisjonelle utnyttelse av helbredende planter, kornsorter og ris. Med andre ord er skillet

mellom oppfinnelse og oppdagelse kanskje ikke så renskåret som man skulle tro ved første øyekast.

Det ligger tunge økonomiske interesser bak patentsystemet, og et av argumentene for systemet er at de konkurransefortrinn patenter gir, styrker forskning og utvikling, og dermed kommer oss alle til gode, ikke bare patentinnehaveren. Patentsystemet stimulerer til vekst og kreativitet – en vinn-vinn situasjon. Men igjen er det ikke fullt så enkelt. Ved at noen gis rettigheter utelukkes andre, ikke bare fra å utnytte en oppfinnelse kommersielt, men også fra forskning. Ved at noen får rettigheter vil andre utelukkes fra velferd, for eksempel ved at matplanter og medisinske planter blir omdannet til dyre og utilgjengelige produkter. Dertil kommer spørsmålet om det finnes patenter som i seg selv er umoralske. Denne diskusjonen finner primært sted på bioteknologiens område.

PATENTLOVENS «ETIKKPARAGRAF»

Patenter er gjerne ansett som etisk problematiske primært i sammenheng med paragraf 1b i lov om patenter (patentloven), blant innvidde den såkalte *etikkiparagrafen*. Paragrafen skal sikre etiske skranker for patentsystemet.

§ 1b. Patent meddeles ikke hvis kommersiell utnyttelse av oppfinnelsen ville stride mot offentlig orden eller moral.

For å sikre at patenter som kan stride mot offentlig orden og moral ikke gis, har regjeringen opprettet *Den etiske nemnda for patentsaker*, som i prinsippet skal rådføres der

Patentstyret er i tvil om patent på en gitt oppfinnelse vil stride mot §1b (se Patentnemndas mandat, <http://www.etikkom.no/no/Vart-arbeid/Hvem-er-vi/Patentnemnda/Mandat-Patentnemnda/>).

Om vi setter til side det faktum at nemnda kun har fått forelagt én sak fra Patentstyret siden opprettelsen av nemnda i 2004 (hvor nemndas råd ikke ble tatt til følge), samt diverse uklarheter knyttet til definisjonen av «offentlig orden og moral», kan vi likevel stille spørsmål ved hvorvidt §1b – og nemndas mandat – dekker de mest etisk problematiske og prinsipielt interessante aspektene ved patenter.

Jeg vil vise at § 1b, i alle fall under noen rimelige tolkninger, ikke kommer til rette med vesentlige etiske problemer ved patent-systemet. I stedet synes det å være andre problemkomplekser som bør settes under lupen fra et etisk ståsted. Jeg vil konsentrere meg om to av disse: (1) problemer knyttet til opprettholdelse av distinksjonen mellom oppfinnelser og oppdagelser (§ 1a), og (2) problemer knyttet til innskrenkninger i forskningens frihet. Som spesifikt etiske problemer henger disse to sammen både ved at patentsystemet tilkjenner noen eierskap til objekter (konkrete og abstrakte) som de strengt tatt ikke legitimt kan gjøre krav på, og ved at patent på slike objekter avskjærer andre fra tilgang på goder de legitimt har krav på.

ETIKKPARAGRAFENS BEGRENSNINGER

La oss ta utgangspunkt i antakelsen om at §1b er en sikkerhetsgaranti for et etisk forsvarlig patentsystem. Mot denne antakelsen vil jeg reise to hovedinnvendinger:

For det første er det uklart hva som er etisk problematisk med et patent i og for seg, når man ser bort fra både tilvirkningen og anvendelsen av oppfinnelsen. *For det andre* er det problematisk dersom det ligger etiske utfordringer i patentsystemet som ikke blir berørt eller drøftet skikkelig fordi de ikke faller innunder § 1b, og man likevel opererer ut fra antakelsen om at § 1b er en etisk sikkerhetsgaranti. Det er med andre ord en risiko for at man tildekker reelle problemer med henvisning til § 1b.

For å begynne med den første innvendingen: Hva er etisk problematisk med patenter i og for seg? §1b og mandatet til dens potensielt håndhevende nemnd rettes kun mot spørsmålet om *selve patentet* strider mot offentlig orden og moral. Forskingen bak oppfinnelsen som søkes patentert, samt markedsføringen av oppfinnelsen, dekkes begge av andre lovverk og etiske/juridiske instanser. Med andre ord, dersom en oppfinnelse som søkes patentert bygger på etisk problematisk eller ulovlig forskning, vil det være disse hensynene som hindrer oppfinnelsen i å bli utviklet eller publisert. Det samme gjelder dersom markedsføringen eller publiseringen av en oppfinnelse er uetisk eller ulovlig; egne regelverk vil hindre tilgjengeliggjøring. Et patent alene gir ingen rett verken til å forske på og utvikle en oppfinnelse, eller til å publisere, produsere og markedsføre den. Patentet gir kun *eksklusivt* eierskap, det vil si enerett. Patentet er en skranke mot at andre utvikler og markedsfører oppfinnelsen, men gir ikke positivt eierskap i den forstand at patentinnehaver selv har rett til å utvikle eller markedsføre oppfinnelsen.

Siden et patent kun gir en negativ rettighet, er patentrettigheten i og for seg *innholdstom*; patentet kan ikke uten videre

benyttes av eier, men utelukker altså andre. (Her kommer igjen et unntak, nemlig muligheten for tvangslisensiering, som tvinger patentinnehaber til å gi andre tilgang mot kompensasjon. Men igjen er tvangslisensiering selvsagt kun mulig dersom forskning/produksjon/publisering ikke er uetisk eller ulovlig i henhold til andre regelverk.) Spørsmålet er med andre ord hva som blir igjen av etiske problemer knyttet til selve patentet, og som dermed er mat for § 1b og Patentnemnda, all den tid det er vanskelig å se at det er eksklusiviteten i eierskapet som er et moralsk problem. Hva er det for eksempel vi reagerer på ved et patent på en metode som involverer befruktete egg? Mest sannsynlig er det bruken av eggene i forskningen, og ikke det eksklusive eierskapet til metoden, som gir opphav til moralske følelser.

Fire punkter under § 1b sitt 3. ledd spesifiserer hva som ikke er patenterbart av etiske grunner:

På grunnlag av første ledd kan det blant annet ikke meddeles patent på:

- fremgangsmåter for kloning av mennesker,
- fremgangsmåter for å endre den genetiske identiteten til menneskers kjønnseller,
- anvendelse av menneskelige embryoer for industrielle eller kommersielle formål, og
- fremgangsmåter for å endre den genetiske identiteten til dyr som kan påføre dem lidelser uten at det medfører noen vesentlig medisinsk nytte for mennesker eller dyr, samt dyr som er fremstilt ved slike fremgangsmåter.

En anklage mot disse fire punktene er at de faktisk ikke handler om patenterbarhet, men om tilvirkning, det vil si at de berører forskningen som ligger bak en oppfinnelse det søkes patent på.

Det reiser seg et mer grunnleggende spørsmål om hvorvidt listen over eksklusjoner skal adresseres av patentlovgivningen. Det foreligger en sterk følelse av at Art 6 (2) [i den Europeiske patentloven; tilsvarende §1b (3) i den norske] ikke retter seg mot å begrense patenterbarheten av visse bioteknologiske oppfinnelser, men snarere ønsker å utelukke visse forskningsområder som sådan. Patentloven bør ta etiske hensyn inn over seg. Den kan og bør fungere som en «moralsk verktøykasse», men den skal bare gjøre dette i den utstrekning det angår saker som er direkte og uløselig knyttet til patenter og anvendelsen av patenter: patentlovgivningen skal ikke blande seg inn når forskningen er etisk uønsket. Siden det mangler en direkte forbindelse mellom etikk og patenter i art 6(2), mener vi at denne klausulen bør avskaffes og eksklusjonen behandles i forskningsreguleringer. (Van Owervalle sitert av Sommer i Patentnemnda 2008: 131, oversatt av forfatteren)

Det kan være vanskelig å skille mellom forskning og patenter, både i loven og i våre moralske følelser. For at loven (og etikken) skal treffe riktig, må vi spørre oss selv hva det gjenstår å være moralsk skeptisk til ved patenter, om vi ser bort fra tilvirkning, anvendelse og publisering?

Det må riktignok understrekes at loven strengt tatt sier at det er den *kommersielle utnyttelsen* av oppfinnelsen som vil stride mot offentlig orden og moral. Problemstillingen er med andre ord hypotetisk. Man må spørre seg selv: Ville anvendelsen av denne

oppfinnelsen vært i strid med offentlig orden og moral, dersom oppfinnelsen ble kommersielt utnyttet? Det krever litt fantasi, men ikke mye, å forestille seg følgende scenario: Noen tilvirker en bombe som kan passe fint i innerlommen. Det søkes patent på duppeditten. Ville kommersiell utnyttelse av bomben stride mot offentlig orden og moral? Dersom svaret er ja – hvilket det vel åpenbart er (med mindre konteksten er et avgrenset militært bruksområde) – skal patent altså avslås. Dette er en grei tanketest, men problemet er egentlig ikke løst, for spørsmålet gjenstår: Ettersom duppeditten uansett vil være ulovlig å utnytte kommersielt, hvorfor er *patentet* i og for seg et problem? Patentet gir eksklusivt eierskap, det vil si *hindrer bare andre* i å ta den patenterte duppeditten i kommersielt bruk, men gir ikke eieren (positiv) rett til å ta den i kommersiell bruk. Man kunne dermed argumentere for at gitt at dingsen er uetisk fordi den er farlig, er det vel en bra ting at andre hindres - gjennom patent så vel som gjennom andre lovverk - i å utnytte den kommersielt. Kort oppsummert synes det altså ikke som om de etiske problemene ved patenter *per se*, om det er noen, dekkes inn av § 1b.

Den andre hovedinnvendingen er at §1b og håndhevelsen gjennom en etisk nemnd snevrer inn og kanskje tilslører større etiske problemer ved patentsystemet. Det ene er etter mitt skjønn knyttet til det stadig mer uklare skillet mellom oppfinnelser og oppdagelser (rene oppdagelser kan som nevnt ikke patenteres, se innledningen til patentlovens § 1 og § 1a), det andre til vilkårene for den frie forskningen. På et vis henger disse sammen; begge handler om menneskehetens «felles eiendom». Når det gjelder oppfinnelser versus oppdagelser kan vi snakke

om vår felles «arv», altså alt som finnes der ute i verden og som ingen kan påberope seg å ha gjort seg fortjent til å eie eksklusivt. Når det gjelder forskningens frihet finner vi idealet om vår felles idébank, hvor fri meningsutveksling er en forutsetning for kunnskapsproduksjon. En slik idébank krever åpne fora der ideer prøves kritisk og uten at noen holder sine kort tett til brystet eller stenger andre ute fra å prøve og feile seg fram til gode løsninger.

PATENTER OG FORSKERFELLESKAPET

Det er interessant å høre sjefen for Human Genome Project (HGP) si at:

Ethvert selskap som ønsker å drive med gener, proteiner, eller immunstoffer som medisin vil med svært stor sannsynlighet komme på kollisjonskurs med våre patenter. Fra et kommersielt ståsted er deres handlingsrom sterkt begrenset – og mye mer enn de aner. (Dr William A. Haseltine, Chairman og CEO, Human Genome Sciences. <http://www.hgalert.org/topics/lifePatents/patent.htm>. Forfatterens oversettelse)

Spørsmålet er om det bare er fra et kommersielt ståsted at handlingsrommet til HGPs konkurrenter er «sterkt begrenset». HGP er blitt kritisert for å monopolisere informasjon og slik underminere andres mulighet til å forske på det menneskelige genom og kunne bidra til menneskehetens felles kunnskapsbase og velferd. Man kan spørre om HGPs patenter er forenlige med prinsippene for forskningens frihet og det grunnleggende forskningsetiske prinsipp om «kommunisme» (Merton 1973), som betyr at all

kunnskap er felles eiendom, og at forskning i sitt vesen er et samarbeidsprosjekt.

Hva angår skillet mellom oppfinnelser og oppdagelser er det altså slik at en oppdagelse, det vil si et naturlig forekommende objekt, fenomen eller prosess, ikke kan patenteres. Skillet er utydelig og skranken for å definere noe som en oppfinnelse settes gjerne lavt, særlig i genetikken. Svært mange patenter tas for eksempel på *kopier* av naturlige forekomster, som virker på en slik måte at forskning på og anvendelse av den naturlige forekomsten, vil omfattes av patentet og dermed hindres av dette - for eksempel kopier av gener/gensekvenser. Ett eksempel er patentet på brystkreftgenet BRCA1:

BRCA1 ble patentert i isolert form, men hvor patentet av den isolerte gensekvensen omfatter den genetiske informasjonen som ligger i genet også i dets naturlige forekomst, hvorpå patentinnehaveren dermed har eksklusiv rett til å utnytte denne genetiske informasjonen kommersielt (Patentnemnda 2008: 22)

Problemer oppstår åpenbart der grupper av mennesker hindres tilgang til viktig medisin og andre goder fordi selskaper tjener store penger på å overprise sine produkter, og ikke deler sin kunnskap med andre som kunne tilbudt tilsvarende produkt til lavere pris. Patentsystemet kritiseres derfor gjerne for å bidra til å øke den økonomiske skjevheten i verden.

Vel så interessant som slike konsekvensialistiske betraktninger er spørsmålet om med hvilken rett noen tilkjennes, og noen tilkjenner, patent på objekter som ikke i reell forstand er resultat av innovative prosesser. Det er forskjell på å finne opp

og konstruere smileseleer som festes til munnvikene på en dårlig dag (jfr. Petter Smart), og å isolere et gen som allerede finnes i menneskekroppen og kalle det en oppfinnelse.

Ideen om eiendomsrett bygger på John Lockes prinsipp om at man erverver seg eiendomsrett til fruktene av eget arbeid fordi man i selve tilvirkningen av et nytt objekt, det vil si ved det arbeidet som forvandler et objekt til et annet, legger noe av seg selv inn i det nye objektet. Det man har laget, er slik sett en del av en selv, en forlengelse av en selv, og eiendomsrett til produktet er dermed en forlengelse av eiendomsrett til egen kropp. Ved oppdagelser skjer ingen slik transformasjon, og man kan spørre om det er noen reell omforming i en ren kopieringsprosess. Legger jeg en originalartikkel i kopimaskinen, kan jeg neppe påberope meg noe medforfatterskap på kopien.

OPPSUMMERING

Jeg har problematisert to sider ved patentsystemet som ikke dekkes av etikkparagrafen i patentlovens § 1b, men som likevel er etisk viktige. Det ene problemkomplekset omhandler skillet mellom oppfinnelser og oppdagelser, det andre forskningens frihet. Det første er et problem fordi eksklusivt eierskap til felles naturressurser kan gi store helsemessige og livskvalitetsmessige skadevirkninger for store grupper mennesker, og forsterke økonomiske skjevheter, hvor ingen i noen av tilfellene kan sies å fortjene verken nytte eller skade. Det andre er et problem fordi vitenskapelig praksis i sin natur er «kommunistisk», og forskningen vil råtne på rot dersom ideer holdes tett til brystet og ikke deles, brynes og kritiseres åpent. Jeg har foreslått at det er en

nær sammenheng mellom disse, fordi de begge berører forholdet mellom det som kan hevdes å være menneskehetens felleseie, og det vi rettmessig anser som privat eiendom.

Nå kan man innvende at det neppe kun er patenter som truer forskningens frihet. Også andre insentivsystemer kan hindre den frie meningsutvekslingen og idéflyten som vitenskapen lever av, ikke minst publiseringspress og jakten på publikasjonspoeng. Jeg tror patentsystemet er en større trussel, ikke minst på grunn av tidsspennet. Man kan sitte på et patent i 20 år uten å publisere, og i denne lange perioden stenge andre ute fra tilgang på viktige ideer og funn. At det er så tunge økonomiske interesser involvert i patentsystemet, forsterker problemet i sammenlikning med andre insentivsystemer som kan virke hemmende på forskningens frihet. Man kan med rimelighet spørre om økonomiske mål, profitt, er forenlige med forskningens mål, kunnskap og velferd til menneskeheten. Dersom to målsettinger er uforenlige vil man styre etter en av dem. Og penger har en tendens til å være en meget sterk drivkraft.

REFERANSER

Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science – Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Den etiske nemnda for patentsaker (2008). *Patentnemnd uten portefølje? En analyse av etiske utfordringer ved patentering*. Forskningsetiske komiteer, publikasjon nr 7 2008.

Sommer, Tine (2008). «Report to the Norwegian Advisory Board on Ethical Aspects of Patenting: Ordre Public and Morality in a Patent Law Context». I: *Patentnemnd uten portefølje? En analyse av etiske utfordringer ved patentering*. Forskningsetiske komiteer, publikasjon nr 7 2008.

<http://www.etikkom.no/no/Vart-arbeid/Hvem-er-vi/Patentnemnda/Mandat-Patentnemnda/> (Lesedato 2.5. 2012)

Offentlig finansiert forskning og økonomisk suksess

MORTEN WALLØE TVEDT

FRIDTJOF NANSENS INSTITUTT (FNI)

OFFENTLIG FORSKNING OG ØKONOMISK SUKSESS

– GÅR VEIEN GJENNOM PATENTRETTEEN?

Offentlig finansiert forskning leder ofte til nye og viktige oppdagelser som kan bli til kommersielle suksesser.¹ Spørsmålet som diskuteres her er om bruk av eksklusive rettigheter som

-
- 1 Denne artikkelen er basert på analysene som ligger til grunn for høringsinnspillene FNI har gitt til Nasjonal strategi for bioteknologi og til rapporten «Navigering mellom barken og veden». Tvedt har også skrevet om disse problemstillingene i kronikker hhv i «Hvem skal eie forskningen?», Klassekampen, 20.03.2012 (også publisert digitalt: http://www.dagsavisen.no/nyemeninger/alle_meninger/cat1003/subcat1011/thread243722/) og «Patentet som hemmet innovasjon», Dagbladet, 18.02.2012. Takk til Ingrid Olesen og Hans Bentsen, Nofima for godt samarbeid og deling av kunnskap om akvakulturen i Norge, og til Kristin Rosendal for godt samarbeid og kommentarer på manus. Artikkelen er et resultat av samarbeidsprosjektene mellom FNI, Nofima og GenØk som er finansiert under FUGE- og ELSA-programmene i NFR.

patenter er eneste veien til at slik offentlig forskning kan bli til økonomiske suksesser. Av Norges forskningsråds totale budsjett mottar næringslivet ca en sjettedel. I tillegg samarbeider universitetene, høyskolene og instituttene med det private næringsliv. Men hvordan skal rettighetene til innovasjon utformes for å sikre en rettferdig fordeling av utbyttet? Hvilken rolle skal patentering og overdragelse av offentlig innovasjon til private spille? Hvordan kan Norge forvalte offentlig finansiert forskning og utvikling for en økt verdiskapning i nær og fjernere fremtid?

Her vil jeg se på forskning innen bioteknologi, som særlig aktualiserer de overnevnte spørsmålene. Bioteknologi er et satsningsområde for regjeringen, og mottar omfattende offentlige forskningsmidler. I desember 2011 kom regjeringen med en nasjonal bioteknologistrategi for 2011–2020 med følgende visjon: «Norge skal gjennom sektorovergripende forskning, kompetanse og samarbeid bruke bioteknologiens muligheter på en ansvarlig måte til å styrke verdiskapning og helse og ivareta miljøet».² Regjeringen har varslet om en kommende melding som skal omhandle bruk av immaterielle rettigheter for offentlig finansiert forskning og utvikling.³ Selv om Norge ikke er kjent som et foregangsland innen bioteknologi, skjer det verdiskapning basert på bioteknologi også i Norge. Et åpenbart eksempel er verdiskapningen som laksoppdrettsindustrien årlig

---

2 Regjeringen. *Nasjonal strategi om bioteknologi - for framtidens verdiskapning, helse og miljø*, Forskningsdepartementet, Oslo, 2011-2020, side 10.

3 *Navigering mellom barken og veden - vurdering av behovet for nasjonale prinsipper for håndhevelse av rettigheter til immaterielle verdier*, interdepartemental arbeidsgruppe, Oslo, 2011.

bringer inn gjennom eksportinntekter. Grunnlaget for disse inntektene er bioteknologisk forskning og dens anvendelse i oppdrettsprogrammene.

SATSNING PÅ VERDISKAPNING FRA BIOTEKNOLOGI

Bioteknologistrategien legger opp til fire tematiske forskningsområder: marin, landbruk, industriell og helsemessig bruk av bioteknologi. Disse fire områdene skal alle henge sammen med fire overgripende områder som er identifisert som «bioteknologi og samfunn», «internasjonalt samarbeide», «næringsutvikling» og «kompetanse og infrastruktur». Det er særlig forholdet mellom forskning og næringsutvikling på det marine området, og spesielt akvakulturen og marin bioprospektering, som er tema her. *Bioprospektering* kan defineres som søken etter nye og interessante genetiske og biologiske ressurser, enten med næringsutviklings- eller akademiske formål.

Verdiene som skapes i bioteknologien er typisk forskningskrevende, men også ofte lette å kopiere. På den ene siden tilsier den enkle kopieringsmuligheten og brede anvendelsen av slike forskningsresultater, at nye teknologier og oppfinnelser bør være friest mulig tilgjengelig. Dette ville kunne gjøre det mulig for flest mulig å benytte resultatene i verdiskapning samtidig. På den annen side: For å bringe kunnskap og innsikt til et produkt eller en tjeneste i et marked, trengs det kapital, og tilgang på kapital forutsetter ofte sikkerhet med hensyn til å tjene på investeringen. I dette bildet er det interessant å diskutere forholdet mellom offentlig finansiering av forskning og eksklusive rettigheter.

OPPBYGNINGEN AV AQUAGEN OG SALGET TIL EW GROUP

AquaGen er i dag ett av to ledende avlsselskaper som leverer rogn til oppdrettsnæringen. Mye tyder på at tilfeldigheter spilte en viktig rolle da avlsprogrammene på laks i Norge kom til.⁴ For bare noen tiår siden var den kommersielle lakseoppdretten svært begrenset. Avlsprogrammene på husdyr på Ås trengte et referanseprosjekt for at teoriene for avl på husdyr kunne prøves ut og resultatene verifiseres. Resultatet var at det ble opprettet et avlsprogram på fisk. Opprettelsen hadde preg av tilfeldigheter; tilfeldigheter som har ledet til Norges nest største eksportnæring. Dette er et eksempel på at langt fra alt kan planlegges i forskningens verden. Avlsprogrammet ledet til avlsstasjonen på Sundalsøra og senere Akvaforsk, som er forløperne til det som ble AquaGen AS. Som en følge av konkursen i Fiskeoppdretternes Salgslag AL, ble avlsmateriale i 1992 overført til Norsk Lakseavl AS, som da var eid av Norske Fiskeoppdretteres forening.⁵ I 1993 ble aksjekapitalen i Norsk Lakseavl AS utvidet. Eiere fra både næringsutøvere, myndigheter, bank/forsikring og utstyrsleverandører kom inn. Norsk Lakseavl AS overtok aksjene i AquaGen AS (Akvaforsk AS sitt selskap for produksjon og salg av rogn) på Sundalsøra.

I 2008 ble 51% av aksjene i AquaGen AS solgt til det multinationale selskapet Erich Wesjohann Group GmbH (EW Group), som er verdens fremste aktør innenfor fjærfeavl. Én viktig konsekvens av salget er at deler av verdien som er skapt ved hjelp av

---

⁴ Basert på samtale med Morten Rye.

⁵ http://www.aquagen.no/no/Om_Aqua_Gen/Historie/ [sist lest 23. mars 2012]

offentlig finansiert forskning og investeringer i Norge nå tilfaller utenlandske eiere. En utenlandsk strategisk investor skal tjene penger på årlig salg av et avlsmateriale som delvis er opparbeidet ved hjelp av offentlige investeringer. En annen viktig konsekvens er at Norge ikke lenger har kontroll over om nasjonale strategiske interesser i oppdrettsnæringen ivaretas. Det er ikke sikkert at det er noe problem at AquaGen har utenlandske eiere nå, men hva ville skje hvis oppdrettsnæringen kom i en krise, og leverandøren av rogn ikke tjente nok penger? Eller hvis salget av avlsmateriale til noen av Norges konkurrenter, som Canada eller Chile, viser seg som markeder som gir større fortjeneste for selskapet? En kan heller ikke utelukke at selskapet blir kjøpt opp av eller videresolgt til noen som har interesse av at Norges lakseoppdrett trappes ned. Næringen er gjort delvis avhengig av beslutninger i et multinasjonalt selskap. I slike tenkte tilfeller kan norsk lakseoppdrett vise seg sårbar. Sårbarheten er etablert gjennom overdragelsen av forskningsresultatene til et privateid aksjeselskap og det senere salget av dette. Dette reiser spørsmålet om private selskaper bør få overta immaterielle verdier som er bygget opp av fellesskapets midler og norske genetiske ressurser.

PATENTET PÅ VIRUSET SOM FREMKALLER PANKREAS SYKDOM

Det andre eksempelet her er også hentet fra oppdrettsnæringen. Pankreas sykdom utgjør årlig en stor kostnad for norske lakseoppdrettere. Først på 1990-tallet ble et virus identifisert som mulig kilde til symptomene på sykdommen. I 1995 tok irske forskere ut patent på *selve viruset* som fremkaller sykdommen, basert på prøver funnet i Irland. Det som er oppsiktsvekkende med patentet er at

det, foruten det viruset forskerne fant, også omfatter nært beslektede stammer som har lignende genotypiske og/eller fenotypiske karaktertrekk. Dette innebærer et produktpatent på et naturlig forekommende virus. Grunnlaget for patentet var at forskerne identifiserte og isolerte viruset fra den tilstanden det fantes i naturen. Etter patentloven kan bare «oppfinnelser» patenteres. Det patentrettslige konseptet «oppfinnelse» har gjennom refortolkninger i forvaltnings- og rettspraksis endt opp med å bety noe annet enn det som følger av en naturlig språklig forståelse av ordet. Før det ble søkt om patent på viruset hadde flere forskere delt sine funn, som viste sammenheng mellom sykdommen og en virusinfeksjon. Disse funnene fra andre forskere er delvis publisert i vitenskapelige publikasjoner og presentert på en konferanse før dette patentet ble søkt om,⁶ men patentsystemet gir dem ingen rettigheter. Eneretten tilfaller den som tar det siste skrittet og utfører det som anses for å være «oppfinnelsen». Systemet i patentretten er opprinnelig at et patent må være innvilget i hvert enkelt land for å ha bindende effekt der. I Europa innvilger Den europeiske patentorganisasjonen (EPO) patenter med bindende virkning for alle medlemslandene. Det er tegn i tiden som varslar at ytterligere harmoniseringer av patentsystemene er på vei.⁷ Patentsystemet bygger på at patentsøker beskriver sin oppfinnelse språklig. For biologisk materiale byr

---

6 En gjennomgang av den tidligere forskningsinnsatsen på dette området er gjort i dommen fra Borgarting, *Patent på virus pankreatisk sykdom*, Borgarting Lagmannsrett, 22.12.2011, side 28–29.

7 Tvedt. *Norsk genressursrett: rettslige betingelser for innovasjon innenfor bio- og genteknologi*. Oslo, Cappelen akademisk forlag, 2010, kap 12, Tvedt. «The Path to One Universal Patent» in *Journal of Environmental Policy and Law* 37 (2007) 4 og Tvedt. «One Worldwide Patent System: what's in it for developing countries?» in *Third World Quarterly* 31 (2010) 2.

denne skriftlige beskrivelsen ofte på problemer. For å gjøre patenter mer tilgjengelige for det biologiske området ble det etablert et system (Budapest-traktaten), der patentsøker kan deponere prøver av materialet som patenteres.⁸

Patenter gir altså en enerett til all kommersiell bruk av det viruset som er deponert og beskrevet i patentkravene. Det som gjør dette patentet interessant, er at patentet ikke bare omfatter de virusprøvene som er deponert, men går lenger ved å bruke formuleringen: «...eller nært beslektede stammer som har lignende genotypiske og/eller fenotypiske egenskaper ved organismen». I 2006 fikk det norske selskapet Pharmaq vite at Intervets patenterte vaksine ikke hadde tilstrekkelig effekt, og Pharmaq utviklet en vaksine basert på blant annet tidligere publisert kunnskap om virusstammen SAV-3 som angriper norsk oppdrettslaks.⁹ Intervet saksøkte Pharmaq og ett av de sentrale spørsmålene var om den norske vaksinen bygget på «nært beslektede stammer» av det patenterte viruset. Den norske virusstammen var ukjent da patentet ble omsøkt. Konklusjonen i lagmannsrettsdommen ble at den virusstammen det norske selskapet har brukt med opprinnelse i Norge var omfattet av patentet, selv om det er en forskjell på virusene og de to virusstammene skilte lag

---

8 *Budapest Treaty on the International Recognition of the Deposit of Microorganisms for the Purposes of Patent Procedure* [Budapest Treaty], WIPO, 28 April 1977, 1861 UNTS 362, entered into force 19 August 1980, as amended on 26 September 1980.

9 Hodneland, et al. «New subtype of salmonid alphavirus (SAV), Togaviridae, from Atlantic salmon *Salmo salar* and rainbow trout *Oncorhynchus mykiss* in Norway» in *Dis Aquat Organ* 67 (2005) 1-2.

biologisk for mer enn hundre år siden.¹⁰

En interessant observasjon er at da de norske forskerne (da ved Universitetet i Bergen) identifiserte SAV-3, altså den norske virusstammen, ble dette funnet regnet som tilstrekkelig nytt til å være publiseringsverdig i et fagfellevurdert tidsskrift. Ifølge konklusjonen i dommen faller imidlertid deler av disse vitenskapelige funnene inn under en allerede gjeldende patentbeskyttelse. Noe som academia anerkjenner som nytt, omfattes altså av et eksisterende patent. Dommen fra Borgarting lagmannsrett gir en oppsiktsvekkende vid beskyttelse for patenteieren. Stortinget har gjentatte ganger instruert om at Norge skal føre en restriktiv praksis; det legger ikke Borgarting stor vekt på. Dommen tar heller ikke opp forholdet til havressursloven eller naturmangfoldloven, som begge har regler om rettigheter til genetisk materiale i Norge, og som er relevante her siden vaksinen som krenket patentet baserte seg på genetisk materiale med opprinnelse i Norge.¹¹

Vi ser at et produktpatent på et virus i seg selv monopoliserer et helt forskningsfelt. I praksis gir dette patentet monopol på kommersiell forskning på lignende virus. Ikke bare forskning som patentsøker i sin tid kunne forutse, men all forskning på virusene med disse symptomene er omfattet. Patentet omfatter også fremstilling av medisin/vaksine fra lignende virusstammer som andre finner i naturen, og som ikke var kjent for rettighetshaverne.

---

¹⁰ Dommen fra Borgarting om *Patent på virus pankreatisk sykdom*, gjør en grundig sammenligning på side 33–42.

¹¹ *Havressurslova/ Marine Resources Act*, Norway, LOV-2008-06-06-37 og *Naturmangfoldloven/ Nature Diversity Act*, Norway, LOV-2009-06-19-100, mer om dette i Tvedt, *Norsk genressursrett*, 2010.

Selskapet som gjør det siste steget i innovasjonsrekken gis 20 års monopol på å løse en fiskesykdom som koster norsk næringsliv dyrt; andre som forsket på sykdommen får ikke noe igjen for sine investeringer. Det kan reises spørsmål om det er i fellesskapets eller norsk næringslivs interesse at det innvilges produktpatent på et naturlig forekommende virus og at ett multinasjonalt selskap dermed skal ha en slik enerett i de opprinnelige 20 årene som er den opprinnelige beskyttelsesperioden. For legemidler inkludert legemidler for dyr kan det i EØS-området utstedes et såkalt «supplerende beskyttelsessertifikat» som gir en enerett til legemiddelet utover 20 år.¹² Konkurransen om kontinuerlig ny innovasjon for å finne bedre løsninger fryses i dette tilfellet.

Regjeringen har varslet en stortingsmelding i 2012 om bl.a. patent, som skal utfylle den nasjonale strategien for bioteknologi, hvor utfordringene knyttet til patenter ikke ble nevnt eller diskutert i det hele tatt. Det er å håpe at den nye meldingen ser på hvordan patentretten kan utvikles med norsk innovasjon for øye. Patentet har berøringspunkter med offentlig finansiert forskning særlig på to steder. For det første lå det betraktelig grunnforskning til grunn for den viktige oppdagelsen og isoleringen av viruset irene gjorde i 1995. Patenter gjør at denne grunnforskningen ikke kan brukes like fritt av andre forskere og allmennheten. Det andre berøringspunktet er der senere forskning ved et universitet faller inn under et eksisterende patent, selv om forskningen tilfredsstiller kravene til en akademisk nyvinning.

---

¹² EØS-avtalens vedlegg XVII nr. 6 (rådsforordning (EØF) nr. 1768/92 av 18. juni 1992 om innføring av et supplerende beskyttelsessertifikat for legemidler)

RETTLIGE VEIVALG ELLER STRATEGIER FOR Å SIKRE OFFENTLIGE INVESTERINGER I FORSKNING

Begge disse eksemplene reiser spørsmålet om hvordan det offentlige skal sikre rettighetene til forskningsresultater.

I Norge er det en sterk tradisjon for at offentlig finansiert forskning blir publisert og gjort åpent tilgjengelig. Denne tradisjonen er under press fra en sterkere forventning om kommersialisering av forskningsresultatene. Patentretten har en sentral begrensning: Den skaper bare insentiv til forskning der resultatene kan omsettes i et marked til monopolpris. Økt patentering av offentlig finansiert forskning kan forventes å dreie utvalget av forskningsspørsmål i retning av et sterkere økonomisk nytteperspektiv. Det er grunn til å tro at ingen hadde investert i oppbyggingen av avlsprogrammene for laks, i alle fall ikke på et så tidlig tidspunkt, hvis det hadde vært et krav om kortsiktig økonomisk nytte. Den frie forskningen som ikke styres av markeder kan miste interesse. Begrunnelsen for offentlig finansiering av forskning er nettopp å stimulere til forskning der private ikke har noe økonomisk insentiv til å investere. Det er ikke slik at alle suksesser innenfor forskning og utvikling bare oppstår som følge av en kommersialiseringstanke. Et patent gir en eksklusiv rettighet til en oppfinnelse i tyve år (med tillegg for visse legemidler), noe som er lenge for områder der utviklingen går fort, slik som bioteknologi.

Samtidig ser vi at det skjer patentering, blant annet av naturlig forekommende virusstammer, som får konsekvenser for i hvilken grad norsk genetisk materiale og resultater fra norske universiteter kan benyttes til kommersielle formål i etterkant. Dette

innebærer at norsk forskning kan bli hindret selv om en strategi om å patentere følges. I virus-patentsaken er det underlig at ikke fellesskapsinteressen kommer tydeligere frem, og at argumentet om at et patent ikke skal være for bredt, og dermed beslaglegge et unødvendig stort område for forskningen, ikke får større vekt. Staten, og da særlig Justis- og beredskapsdepartementet, har ikke vist noen stor interesse for å blande seg inn i enkeltsaker om patent, verken i denne saken for norske domstoler, eller for saker som skal avgjøres av klageorganene i EPO. Det betyr at patentretten i det store og hele utvikler seg uten å ta hensyn til de politiske signalene som allerede er gitt av Stortinget.

En vurdering av om universitets-, høyskole- og instituttsektoren (UHI-sektoren) skal benytte patentretten mer offensivt, og om hvorvidt det bør utarbeides nasjonale retningslinjer for hvordan slik patentering skal skje, samler et sett av motstridende hensyn. På den ene siden er det visse problemer ved å stille opp økt patentering som et strategisk mål for UHI-sektoren. Et av dem er at «publisering kan komme i konflikt med muligheten til å patentere forskningsresultater».¹³ Ingen eller sen publisering av resultater står i motsetning til det forskningsetiske kravet om at de offentlige forskningsinstituttene skal bringe sin kunnskap til allmennheten. På den annen side kunne en tenke seg at UHI-sektoren skulle få økonomiske fordeler ved å ha eksklusive rettigheter til forskningsresultatene gjennom patentering, og derigjennom styrke det økonomiske fundamentet for forskningen

---

¹³ *Navigering mellom barken og veden - vurdering av behovet for nasjonale prinsipper for håndhevelse av rettigheter til immaterielle verdier*, Interdepartemental arbeidsgruppe, 2011, side 35.

på lang sikt. Det ser imidlertid ikke ut til at arbeidet som er i gang i regjeringen har dette som formål; i rapporten fra arbeidsgruppen uttales det at det «ikke er et mål at kommersialisering skal bli noen stor inntektskilde for» UHI-sektoren.¹⁴ Hvis konsekvensen er at publisering kan komme i konflikt med de nye målene om patentering, samtidig som at målet for UHI-sektoren ikke er å tjene penger på utlisensiering av patentene, kan en undre seg over hvor de økte inntektene skal gå.

Kjernen i patentsystemet er at den som investerer i en oppfinnelse, skal få økonomisk gevinst fra investeringen ved å få tidsbegrenset monopol. Hvis denne merinntjeningen ikke skal tilfalle universitetene, oppstår det altså et spørsmål om hvem denne inntjeningen skal tilfalle. Når offentlig innovasjon leder til en oppfinnelse, er en mulighet å legge ut oppfinnelsen i patentet til alles frie bruk. Da har patentet utelukkende den effekt at det sikrer allmennhetens tilgang til oppfinnelsen, og den kunne like gjerne bare vært publisert. Alternativt kan patentet gis eller selges til private og de kan utvikle oppfinnelsen til et salgbart produkt. I et slikt tilfelle må de som skal konsumere produktet, private eller det offentlige, betale monopolpris for det. Hvis forskningen er betalt av det offentlige allerede, leder dette til at det offentlige betaler to ganger for tjenesten. Eller, hvis vi ser det slik at forbrukere betaler for produktet, betaler de for det én gang indirekte over skatteseddelen som forskningsstøtte og én gang direkte i prisen. Dette viser at denne merinntekten må tilbakeføres til fellesskapet. Eierskapet til patentene blir svært

---

¹⁴ Ibid., side 15.

viktig på lang sikt. I verste fall kunne en ha tenkt seg at for eksempel Akvaforsk hadde patentert sine forskningsresultater fra den tiden avlsprogrammet for laks var offentlig finansiert. Etter salget av selskapet ville resultatet kunne ha blitt at patentet forhindret andre fra å forske videre på lignende materiale, slik vi så i viruspatentsaken.

Det går et skille mellom *offensiv patentering*, der patentet søkes for å håndheves, og *defensiv beskyttelse*, dvs. patentering med det formål at ingen andre skal kunne patentere det samme. Hvis det offentlige skal øke graden av eksklusivitet gjennom økt patentering, er det et behov for samtidig å utvikle strategier for hvordan slike rettigheter er tenkt håndhevet: Skal de ligge åpent tilgjengelige for at alle skal kunne benytte dem, eller skal de håndheves slik at bare de som betaler lisenser skal kunne bruke forskningsresultatene?

I alle tilfeller er patentering kostbart, og håndhevelse av patenter enda mer kostbart. Denne økte kostnaden vil universitetene, høyskolene eller instituttene ikke få igjen med mindre de også lisensierer ut oppfinnelsen som beskrives i patentet. Hvis UHI-sektoren bare skal patentere uten å lisensiere ut patentene vil endringen i praksis medføre en økt kostnad på forskningen uten mulighet til å tjene den inn igjen. Hvis slike patenter skal overlates gratis til private bedrifter vil de få en berikelse, både fordi forskningen var finansiert av offentlige midler og fordi de får en fordel av å kunne videreutvikle produkter eller tjenester og ta monopolpris. I slike tilfeller vil da håndhevingen av patentene ligge hos det private selskapet. Dette øker imidlertid risikoen for at forskningen blir solgt, og på lengre sikt kan det begrense

forskningsfriheten i den norske UHI-sektoren. Ironisk nok kan et salg til utenlandske konkurrenter begrense en senere innovasjon i Norge. Hvis UHI-sektoren bare skal patentere, og enhver likevel bruke funnene uten eksklusivitet, vil patenteringen bli en kostnad som ikke kan gjentjenes. I begge tilfeller betyr det økte kostnader for offentlig finansiert forskning.

Endret patentpraksis kunne være et bevisst politisk valg for å legge til rette for oppstartsselskaper i Norge. Hvis det er dette regjeringen ønsker å oppnå, bør det sies klart i meldingene. Regjeringen kan ta et politisk valg om at UHI-sektoren skal patentere, med det formål at private oppstartsselskaper får overta slike patenter vederlagsfritt. Dette kan være en måte å styrke sysselsetning på. Men det ligger stor fare i at vellykkede småbedrifter med verdifulle patenter selges til utenlandske eiere. Konsekvensen da kan bli at patentene ikke gir arbeidsplasser i Norge, eller ikke engang omdannes til produkter i et marked, men bare kjøpes opp for at et selskap som allerede har markedsrett skal beholde denne. Siden et patent er en enerett til å utnytte en oppfinnelse kan patenthaver velge å ikke produsere det patenterte for å selge mer av et eksisterende produkt på markedet.

Rapporten *Navigering mellom barken og veden* viser bare frem én side i en rik internasjonal debatt.¹⁵ Alternativer til private eksklusive rettigheter, som Open Source, Copyleft eller pooling av patenter i konsortier, diskuteres ikke. Perspektiver om åpne systemer for innovasjon har fått liten plass i den norske debatten, og det kommer ikke frem at en del områder for innovasjon er så

---

15 Ibid.

krevene at hver aktør bare kan bidra med en liten del av det som kreves for at en oppgave skal løses. Open Source har særlig vært knyttet til prinsippene for utvikling av åpen kildekode innenfor programvare, men har også vært diskutert i tilknytning til bioteknologi. Arbeidet videre kan trolig nyte godt av å trekke på et bredere sett av strategier om organisering av hvordan forskning og innovasjon innenfor UHI-sektoren kan omdannes til produkter og tjenester for befolkningen. Eksklusivitet er ikke eneste tilgjengelige måte å sikre rettigheter til forskningsresultater.

Ved en slik tilnæringsmåte blir det fenomenet at det er lett å kopiere oppfinnelsen, et sterkt argument for for rettslig beskyttelse av resultatene. Uansett hva konklusjonene skulle bli, er det et behov for at bioteknologistrategien forholder seg til disse mulighetene og kan være et verktøy for dem som arbeider med bioteknologi.

TO KONKURRERENDE IDEALER

Det er ikke enkelt å svare entydig på hvordan man skal organisere rettigheter og anvendelse av offentlig finansiert forskning som gagnar fremtidens generasjoner og som leder til nye produkter og tjenester i markedet. Tilfeldigheter spiller ofte en stor rolle fra formulering av forskningsspørsmål frem til ferdig produkt, noe laksoppdrettsnæringen illustrerer. Forholdet mellom rask vitenskapelig publisering og hemmelighold av forskningsfunn for økt inntjening frem til det er søkt om patent, innebærer en kamp mellom to idealer i forskningsverden. Det ene er idealet om den offentlige forskningen som åpen, autonom og ikke detaljstyrt av markedene. Det andre idealet, basert på at patentering honoreres innenfor UHI-sektoren, forutsetter at markedsverdien

av forskningsspørsmålene blir viktigere når forskningsspørsmål formuleres og prosjekter initieres.

Utfordringene ved å skape monopolsituasjoner innenfor hele forskningsfelt er allerede tilstede uten at norske akademikere patenterer i noen stor grad. En økt og konsekvent patenteringspraksis ved samtlige norske UHI-institusjoner vil bidra til at feltene der forskere må forholde seg til patenter vil utvides. Hvis UHI-sektoren skal benytte patenter strategisk, vil hensynene som har begrunnet forskningsunntaket fra patenter falle bort, siden disse institusjonene nå skal opptre som andre kommersielle aktører. Dette vil gjøre at forskere må ha oversikt over hvilke patenter som gjelder på deres forskningsfelt; behovet for såkalt patentkartlegging (patent mapping) vil øke.

Hvis UHI-sektoren skal patentere, vil betydelige ressurser legges inn i patenteringen og håndhevingen. Velges denne strategien kunne en tenke seg et sentralt selskap for å håndheve de immaterielle verdiene UHI-sektoren skaper: et statlig selskap som håndhever patenter enten sektorvis eller som en enhet. Problemet ville oppstå i en situasjon der patentet selges ut og privatiseres. Da kan eiendomsretten til tidligere innovasjon kunne hemme innovasjon snarere enn å fremme den.

Det er også et spørsmål om hvordan en strategi kan legges til rette for at offentlig finansiert forskning og utdanning (FoU) skal bli til produkter i markedet, til en pris som gjør at private personer eller staten betaler for det samme to ganger. Å pålegge utstrakt patentering uten at eierskap til disse rettighetene er sikret på lang sikt er lite fremtidsrettet. Hvis regjeringen legger opp til bruk av patenter, må eierskap til patentene tydelig legges

til det offentlige og det må investeres i håndhevelse av dem. Dette vil kreve investeringer i en aktiv patentforvaltning. Veien dit er lang, og krever kompetanse innenfor immaterialrett og relevante strategier. Alternativet er at offentlig FoU ikke skal patentere, men at regjeringen legger opp til at offentlig finansiert forskning skal være bredest mulig tilgjengelig for flest mulig. Spørsmålene som reises er viktige i en innovasjonsfremtid og utviklingen av lovgivningen og rettspraksisen er helt sentral.

LITTERATUR

- Tvedt, Morten Walløe. *Norsk genressursrett: rettslige betingelser for innovasjon innenfor bio- og genteknologi*. Oslo, Cappelen akademisk forlag, 2010.
- Patent på virus pankreatisk sykdom*, Borgarting Lagmannsrett, 22.12.2011.
- Navigering mellom barken og veden - vurdering av behovet for nasjonale prinsipper for håndhevelse av rettigheter til immaterielle verdier*, Interdepartemental arbeidsgruppe, Oslo, 2011.
- Regjeringen. *Nasjonal strategi om bioteknologi - for framtidens verdiskapning, helse og miljø*, Forskningsdepartementet, Oslo, 2011-2020.
- Hodneland, Kjartan, A Bratland, K E Christie, C Endresen and Nylund A. «New subtype of salmonid alphavirus (SAV), Togaviridae, from Atlantic salmon *Salmo salar* and rainbow trout *Oncorhynchus mykiss* in Norway» in *Dis Aquat Organ* 67 (2005) 1-2. p. 181.
- Tvedt, Morten Walløe. «The Path to One Universal Patent» in *Journal of Environmental Policy and Law* 37 (2007) 4. pp. 297-305.
- Tvedt, Morten Walløe. «One Worldwide Patent System: what's in it for developing countries?» in *Third World Quarterly* 31 (2010) 2. pp. 277-293.
- Havressurslova/ Marine Resources Act*, Norway, LOV-2008-06-06-37.
- Naturmangfoldloven/ Nature Diversity Act*, Norway, LOV-2009-06-19-100.
- Budapest Treaty on the International Recognition of the Deposit of Microorganisms for the Purposes of Patent Procedure* [Budapest Treaty], WIPO, 28 April 1977, 1861 UNTS 362, entered into force 19 August 1980, as amended on 26 September 1980.

«Ikke at penger betyr noe, men ...»

KARIANNE BJELLÅS GILJE

NORSK FORM

CATHRINE HOLST

ARENA

– Kunne dere tenke dere å bidra med en artikkel om forskere, tidsskriftpublisering og penger?

Framgangsmåten til redaktøren for herværende antologi var til forveksling lik måten andre redaktører – antologiredaktører, tidsskriftredaktører, alle vi som henter inn bidrag – gjerne går fram: Først en samtale om tema, og om hvorfor han ønsket at akkurat vi skulle skrive om dette temaet. For til slutt å henge på en (litt brydd?) kommentar om det pekuniære: – Og som det meste annet i denne sjangeren er det dessverre ikke akkurat snakk om timebetaling ... (Til orientering, honoraret er 1500 kroner. Eller som antologiredaktøren skriver i eposten som bekreftet artikkelbestillingen: «Når det gjelder betaling, får hver forfatter et symbolsk honorar på kr 1500. Det er med andre ord æren,

berømmelsen og tjenesten for menneskeheten som er hovedbelønningen deres.»)

Hva driver forskeren? Og mer spesifikt i vår sammenheng: Hva driver forskeren når han eller hun skriver for tidsskrift, det være seg i de mer faginterne tidsskriftene eller i organer som henvender seg utover eget forskerfelleskap? Idealet om at forskeres skrijving, i likhet med forskergjerningen mer generelt, bør være fundert i et slags grunnleggende kall, står etter alt å dømme sterkt. Søken etter ny innsikt og erkjennelse og et genuint ønske om å opplyse og formidle er forventede, men også som regel helt reelle drivkrefter når forskeren setter seg til tastaturet.

Men om vi nå ser litt bort fra dette – hva da? Hva utover slike ideelle fordringer driver forskerne ut i tidsskriftsoffentligheten og former deres manøvrering der? I alle seriøse skribenter, forskere inkludert får vi anta, gjenfinner vi fire hoveddrivkrefter, hevder George Orwell i essayet «Why I Write». Det første han trekker fram er «ren egoisme»: Ønsket om å være flink, bli snakket om, bli husket etter at man er død, hevne seg over dem som var stygge med en i barndommen. Og andre motiver – ønsket om å drive verden i en bestemt retning («politisk hensikt»), gleden over selve språket og framstillingen («estetisk entusiasme») og sannhets- og faktasøken («historisk impuls») – er ifølge Orwell tett koblet til dette første, egoismen.

Orwell er selvfølgelig ikke alene om å ha analysert behovet for selvrealisering og egenutvikling, higen etter ære og berømmelse, etter å bli begjært og beundret. Kampen om status og makt i akademia og kulturliv, og, for noen fagfelts del, også i den politiske sfære, har opptatt mange analytikere. Pierre

Bourdieu og Michel Foucault har tolket vitenskapelige strider som, fremfor alt, kamper om kulturell definisjonsmakt, om hvem som skal gis autoritet til å bestemme hva som skal telle som gyldig og interessant kunnskap. Logikken i academia fremstilles slik som vesensforskjellig fra mekanismene i det private næringsliv, der kampen typisk står om penger, profitt og økonomisk makt (og om å bli begjært og beundret, naturligvis). I en slik forenklet todeling ligger tidsskriftpublisering nærmere logikken i academia.

Det kan synes opplagt, men kan gjerne understrekes: Mange forskere, tidsskriftbidragsyttere inkludert, er helt klart opptatt, *mer* opptatt, av annet enn penger. Hvis høy inntekt hadde vært det sentrale, hadde man rett og slett funnet seg noe mer lukrativt å bruke tid og krefter på enn å forske og skrive. Mye av det arbeidet forskere tar på seg er grovt underbetalt med tanke på tidsbruk og honorar: For eksempel å være fagkonsulent på manus for forlag. Å anmelde bøker. Å redigere antologier eller tidsskrifter. Eller altså å skrive i dem. Tidsskriftsskriving har en timebetaling som ville fått fagforeninger til å reagere om pengebeløpene hadde dukket opp i avisartikler om bygge- og vaskebransjen.

Ett bevis for at penger sjelden er tidsskriftskribentenes hoveddrivkraft eller redaktørens lokkemiddel, kommer klart fram i en spørreundersøkelse fagbladet *Journalisten* gjorde blant de 83 medlemstidsskriftene i Norsk tidsskriftforening.¹ På spørsmål om bidragsyttere fikk betalt svarte 29 prosent av tidsskriftene nei, 39 prosent ja, og 31 prosent «noen ja, noen

---

¹ *Journalisten* 9/2011.

nei». I forbindelse med denne artikkelen gikk vi nærmere inn på tallene, i en ny spørreundersøkelse til redaktørene i tidsskriftforeningens medlemstidsskrift (se mer nedenfor). Her ba vi dem om å oppgi faktiske honorarer – hvis tidsskriftet betaler sine bidragsyttere. Noen kommentarer fra tidsskriftredaktører som *ikke* honorerer bekrefter inntrykket av idealisme, dugnadsånd og andre motiver enn de rent økonomiske blant tidsskriftsbidragsyttere. Ikke minst status og anerkjennelse, det være seg her og nå eller under evighetens synsvinkel: «Ingen honorar, ingen poeng i tellekantsystemet, men selvfølgelig fryktelig mye cred for å bidra». Ikke penger, men «de får alle sin lønn i himmelen».

Slik er tidsskriftvirkeligheten altså, det er bare å stadfeste. Men er den *bare* slik? Er det den hele og fulle sannhet at tidsskriftpubliserende forskere og akademikere ikke bryr seg om kroner og øre? En ting er at mange betrakter for mye pengesnakk som prosaisk, upassende og for «materialistisk» – og at i alle fall forskere med fast lønn forventes (eller forventer av seg selv) å levere artikler til vitenskapelige tidsskrifter nasjonalt og internasjonalt som ikke gir direkte godtgjørelse til skribentene. Det betyr ikke nødvendigvis at man ikke er opptatt av penger. Og om vi nå snur på flisa: Kanskje *burde* det økonomiske opptatt forskere og skribenter mer, og mer uttrykkelig?

Med utgangspunkt i forskeres tidsskriftspublisering, skal vi her trekke fram noen forhold som tyder på at pengemotivet på ingen måte er irrelevant, men snarere tett vevd sammen med andre motiver når forskere skriver:

Tellekantsystemet ser langt på vei ut til å fungere etter intensjonen. Systemet deler inn faglige tidsskrifter (gjerne kalt «publiseringskanaler») i to nivåer, 1 og 2, der nivå 2-kanaler, de fleste av dem engelskspråklige,² gir flest publiseringspoeng, fordi disse antas å være de beste og fremste kanalene målt ut fra norske forskeres egne vurderinger. Poengjakten har gått godt for mange. Veksten i antall publiseringspoeng nasjonalt har vært på mellom fire og ti prosent årlig mellom 2007 – året etter tellekantsystemets innføring – og 2010 (tre av årene var veksten høyere enn ni prosent).³ Når poeng står i sentrum, blir nivå 2-kanalene naturlig nok særlig attraktive. For eksempel får man tre poeng per artikkel i nivå 2-tidsskrift, mot ett poeng i tidsskrift på nivå 1. Et sentralt spørsmål er hva som driver forskerne til poengsankning i tellekantsystemet. Først, la oss ikke se bort fra det ideelle: Mange publiseringspoeng kan være en indikator på erkjennelseslyst og vilje til viten. Det dreier seg selvsagt også om status og prestisje – produktivitet og tellende publisering gir anseelse hos kolleger og i omverdenen, og bidrar til at man meritterer seg med henblikk på stillinger. Formelt skal publiseringspoeng kanskje ikke trekkes inn i ansettelsessammenheng (det het lenge at tellekantsystemet ikke skulle brukes som mål på prestasjoner på individnivå), men det gjøres stadig oftere. Tilsvarende gjelder når man søker om forskningsmidler

-
- 2 Det finnes også enkelte norskspråklige tidsskrifter på nivå 2, som *Historisk Tidsskrift* og *Edda*. De fleste tidsskrifter på norsk er imidlertid på nivå 1. Det samme gjelder selvfølgelig en rekke tidsskrifter på engelsk og andre språk.
  - 3 Database for statistikk om høgre utdanning. Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste, http://dbh.nsd.uib.no/statistikk/kategori_publiseringer.action;jsessionid=DB1030E201F4F1262D2AB85F0A4CC1EF

– det er en fordel å kunne vise til suksess i tellekantsystemet. Og da er vi inne på det: Nivå 2-publikasjoner gir i høyeste grad, og det er viktig i vår sammenheng, også penger. Dette er også satt offisielt i system, ettersom departementet fordeler midler mellom institusjonene, universitetene og høgskolene, blant annet på basis av nivå-systemet. Jo flere publiseringspoeng blant institusjonenes forskere, jo mer penger. I neste omgang fordeler institusjonene internt penger mellom forskerne ut fra samme logikk. Hvor mye av midlene som fordeles ut fra en slik nøkkel kan variere mellom institusjoner og institutter/sentre, men flere steder varierer størrelsen på driftsmidler for den enkelte forsker, betydelig ut fra publiseringsnivå- og omfang.⁴ Nå kan det sies at driftsmidler ikke verdsettes som et gode i seg selv, men snarere ut fra hva de kan transformeres til av ny innsikt, nye samarbeidspartnere, forskningsopphold utenlands osv. Forskningsopphold utenlands dreier seg imidlertid også om privatøkonomi, om betaling av dyre flybilletter, leie av leilighet i pressområder, finansiering av barnepass, og om å leve

---

4 Et eksempel: På et av instituttene en av artikkelforfatterne er tilknyttet, økes driftsmidlene med nesten det dobbelte årlig (fra 30 000 til 50 000 kroner), hvis man produserer i gjennomsnitt 2 publiseringspoeng i gjennomsnitt de siste tre årene. Har man skrevet for eksempel fire artikler i nivå-1 tidsskrifter (4 x 1 poeng), for eksempel i *Nytt Norsk Tidsskrift*, *Tidsskrift for samfunnsforskning*, *Journal of Applied Philosophy* og *Rationality & Society*, og to bokkapitler på nivå-1 forlag (2 x 0,7 poeng), for eksempel Universitetsforlaget og Gyldendal Akademisk, i tillegg til å ha publisert i tidsskrifter som ikke gir poeng (for eksempel *Samtiden*, *Syn* og *Segn* eller *Prosa*) i i løpet av en tre-årsperiode, får man med andre ord ingen ekstra påskjønnelse. To nivå-2 artikler i samme periode (2 x 3 poeng), for eksempel *Nursing Ethics* og *Feminist Theory*, gir derimot uttelling. Hvorvidt tidsskrifter på nivå 2 gjennomgående er bedre enn tidsskrifter på nivå 1 (er *Nursing Ethics* et bedre tidsskrift enn *Rationality & Society*?), er en stor diskusjon som vi skal la ligge her.

standsmessig, det vil si ikke altfor langt under den levestandard man har hjemme. Da kan den ekstra støtten man fikk eller ikke fikk ut fra prestasjonene i tellekantsystemet vise seg avgjørende.

Tidsskrifter honorerer. Selv om det riktignok er rundt halvparten av Tidsskriftforeningens 83 medlemstidsskrift som ikke honorerer, er det flere som honorerer, både når vi teller uten og med de vitenskapelige (der honoreringen primært skjer ut fra tellekantsystemet). Vår nevnte spørreundersøkelse avdekket tildels finmaskede og gjennomtenkte, men ofte underkommuniserte honoreringspraksiser. Der Norsk Journalistlag jobber med klare frilanssatser for artikler og nylig har lansert «Frilanskalkulatoren. no» (selv om satsene er veiledende og sjelden følges slavisk), lager hvert tidsskrift sin egen honoreringspraksis ut fra både skrevne og uskrevne praksiser i andre mediebedrifter og -redaksjoner. Sammenlikningsgrunnlaget tidsskriftene bruker er blant annet avisenes honorar for eksterne bidragsytere (anmeldere/kritikere, kommentatorer), hva forlagene betaler for konsulentoppdrag, hva forfatterforeningene, Kritikerlaget og Norsk Forfattersentrum har av veiledende satser for ulike bidrag, hva tidsskrift man kan sammenliknes med betaler for artikler, osv. Kort sagt: Den enkelte tidsskriftredaksjon skuler til hvor mye de bidragsyterne man ønsker seg potensielt kan få – også i kroner og øre – for å bruke sin tid til å bidra annetsteds. Derfor er det også flere som lønner ferskinger lavere, de erfarne noe mer. Det finnes imidlertid mange eksempler på det nesten motsatte: Man lønner de med sikker, gjerne fast inntekt lavere, og frilansere (både ferske og erfarne) noe mer.

Dette finmaskede systemet, innenfor en honorarramme fra 0 til ca. 8000 kroner for et bidrag, er et tydelig uttrykk for

tidsskriftenes vilje til å vise at de setter *pris* på sine bidragsytere og vil *belønne* dem, bokstavelig talt. Summene er imidlertid i all hovedsak svært beskjedne, og kun i sjeldne tilfeller reell timebetaling for oppdraget (det mest vanlige honoraret blant de tidsskriftene som honorerer er mellom 1000 NOK og 3000 NOK for et bidrag, alt etter artikkellengde og stoffmengde, om man forventer nylesning av mye materiale o.l.).

Viljen til å lønne om tidsskriftet har evnen, bunner trolig i en slags rettferdighetssans: En motvilje mot å utbytte intellektuell arbeidskraft, men også et ønske om å trekke gode skribenter ut fra en trolig berettiget antagelse om at «money talks», også blant dem som ikke gjerne snakker om penger. Undersøkelsen viser videre at tidsskriftene som honorerer redaktør oftere honorerer bidragsytere, enten i direkte honorarer eller gjennom tellekantsystemet. Enten dugnad i alle ledd, eller en viss økonomisk honorering i alle ledd, synes å være logikken. For selv de som ikke gjerne snakker om penger, vet gjerne noenlunde hva de man snakker med tjener på ulike typer oppdrag og arbeid. Er det penger involvert i tidsskriftet, ut over produksjons- og distribusjonskostnader, går en andel til bidragsyterne. Utsagn i undersøkelsen tyder også på at det plager flere av redaktørene at det ikke er mer penger til disposisjon: «vi skulle gjerne hatt råd til å honorere mye mer», «det er pinlig hvor lavt vi kan honorere, det ville nesten vært bedre å slippe å snakke om penger» osv.

Stadig flere tidsskrift styrker sin økonomi. Selv om enkelte redaktører hevder at det ville være en lettelse å slippe å snakke om penger, er de bevisst at de ikke slipper unna økonomien, uansett hvilken plassering i hierarkiet pengene har i deres tidsskrift.

Norske tidsskrifter generelt har da også de siste årene søkt om mer midler fra økonomiske velgjørere, både gjennom Norsk tidsskriftforening og som enkeltaktører. Tidsskriftforeningen, som arbeider for en styrking av norske tidsskrift også i økonomisk henseende, har jobbet fram en Kopinor-avtale for foreningen og en innkjøpsordning for tidsskrift gjennom Norsk kulturråd. Dette har blant annet ført til noe høyere omsetning for utvalgte, primært allmennkulturelle tidsskrift. Kulturrådet er for øvrig tidsskriftenes største enkeltstående økonomiske støttegiver, med utdeling av 23,6 millioner kroner i 2010. En annen viktig aktør på dette feltet, stiftelsen Fritt Ord, økte sine bevilgninger til tidsskrift fra 1,4 millioner kroner i 2009 til 2,1 millioner kroner i 2010. Igjen: Beløpene er forholdsvis beskjedne, men like fullt er det snakk om noe utvidede økonomiske rammer. Og om pengepotten blir større i et tidsskrift, får gjerne de skrivende klasser nys om det. Vi kan anta at dette bidrar til visse forventninger, om enn ikke eksplisitte krav, om at tidsskriftene skal honorere bidragsyterne. Og at tidsskriftene i det hele tatt søker støtte og kontinuerlig jobber for å bedre sin økonomi, viser at dette er noe som opptar redaksjonene – selv om mange påstår det er mer av nød enn lyst. I de allmennkulturelle tidsskriftenes sfære er det også en konkurranse tidsskriftredaksjonene imellom, kanskje primært om de beste ideene, temaene og artiklene, men selvfølgelig også om bidragsytere. Honorarsatser fra sammenlignbare tidsskrift i vår undersøkelse viser at redaksjonene er orientert om hva andre kan honorere – eller ikke honorere. Flere tidsskrift som vanligvis ikke honorerer, oppgir også at de ved flere anledninger har søkt stiftelser, kulturrådet og andre om penger

til enkeltnumre – for nettopp å kunne honorere. Annoncesalg er også blitt mer vanlig – tidsskrift som Vinduet, Syn og Segn og Prosa er eksempler på tidsskrift som fra midten av 2000-tallet økte annonseomsetningen. I sum tyder dette på at norske tidsskrift generelt opererer mindre uavhengig eller mer avhengig av denne pengeøkonomien nå enn for bare ti år siden.

En adekvat inntekt er i siste instans et være eller ikke være, også for tidsskriftsskribenter. Vi skal alle leve av noe, og vi ønsker en levestandard som ikke skiller seg dramatisk fra dem vi omgås. Dette er underkommunisert, men faktum er at inntektsnivå trolig er ganske utslagsgivende når det gjelder arten og omfanget av ens involvering i tidsskriftsoffentligheten. Et ikke utypisk mønster er dette: Som ung, fri og frank, uten forsørgelsesforpliktelser, og med venner uten hus og barn, er små og ustabile inntekter en del av «pakka», ikke generelt selvfølgelig, men innenfor visse kulturelle segment. Dette lar seg godt forene med publisering i tidsskrifter relativt uavhengig av honorering, det være seg direkte honorering, eller indirekte, for eksempel gjennom tellekantsystemet. I takt med økt forsørgelsesbyrde og høyere levestandard i omgangskretsen, endres gjerne prioriteringene. Det blir viktigere med høyere og fastere inntekt. Resultatet blir da enten at man avslutter sin karriere som tidsskriftsskribent – hvor mange unge skribenter har ikke blitt «lansert» i allmennkulturelle tidsskrifter, for så å forsvinne fra scenen etter få år? Eller at man mer eller mindre uttalt og bevisst målretter publiseringen med henblikk på inntjening, for eksempel gjennom å bli en vellykket poengsanker i tellekantsystemet som innkasserer de midler og, etter hvert, de faste stillinger dette utløser. Kort sagt, på et tidspunkt ønsker

man åpenbart ikke lenger å leve på billig vin, vann og brød og publikasjoner i Prosa og Nytt Norsk Tidsskrift alene.

Dette gir grunnlag for følgende oppsummering: Når forskere publiserer i tidsskrifter, er penger et motiv, i flere henseender et sentralt motiv – erkjent eller ei – men et motiv de færreste snakker eller ønsker å snakke så mye om. Har vi et problem her? I en forstand slett ikke. Alle trenger et materielt grunnlag for sitt liv og virke, forskere også. Et annet spørsmål er hva som vil skje med norske publiseringskanaler, herunder tidsskriftene, på sikt. Vil kvaliteten på norsk kritisk offentlighet falle i takt med at stadig flere, og stadig yngre forskere, ser seg nødt til å satse det meste på engelskspråklig nivå 2-publisering for ikke å stilles på sidelinjen i akademia? Relatert til dette er spørsmålet om de nye belønningsmekanismene inkluderer og ekskluderer andre grupper og typer enn før. Har de som ender opp som forskere og faste leverandører av tidsskriftsartikler en annen profil og andre motivasjoner nå enn før? Hvilke effekter vil dette i så fall ha på forskning, tidsskrifter og samfunn?

Et første bud er uttrykkelig og fordomsfri diskusjon av saken. Pengenes rolle for livet i forsknings- og tidsskrifts-Norge er, på systemnivå, men også for hver og en av oss, for vesentlig til ikke å bli snakket om. Det dreier seg ikke om å redusere tidsskrifts-skriving allment til kalkyler og fagforeningskamp, langt derifra, men om at forskerne, erkjennelsens fortropp, landets presumptivt lyseste hoder, må ta innover seg – erkjenne – faktiske rammevilkår, egne og andres handlingsmotiver, og mulige effekter av disse.

Når dette er sagt: Erfarne og etterspurte skribenter hevder gjerne at et oppdrag enten skal være prestisjefyllt, veldig morsomt

eller altså godt betalt for at man skal si ja. Helst skal alle, eller i alle fall to av kriteriene, være oppfylt. Underveis i helge- og kveldsarbeidstimene med herværende artikkel kunne vi ikke unngå å spørre oss selv hvorfor i alle dager vi takket ja til å bidra. Var det fordi antologiredaktøren var så pågående og overbevisende? Fordi vi mener penger ikke bør være tabu i tidsskriftoffentligheten, og synes temaet og antologiinitiativet er viktig og godt? Fordi vi satser på at antologien blir såpass interessant lesning at det gir oss en viss cred å være blant skribentene?

Jo, det er vel en mer eller mindre bevisst miks av dette og andre av de motivene vi har sneiet innom i artikkelen som var grunnen til at vi svarte ja på henvendelsen og satte oss til tastaturet. For i dette tilfellet kan vi i alle fall med hånden på hjertet si: De 1500 kronene før skatt var det ikke.

Klimaforskere under angrep

TOVE KOLSET OG PÅL PRESTRUD

CICERO SENTER FOR KLIMAFORSKNING

Når forskningsfunn truer mektige økonomiske og politiske interesser kan det meste skje. Det viser historiene om klimaforskerne Benjamin Santer og Michael Mann. Kan vi forvente at klimaforskere skal delta i den offentlige debatten og utsette seg for drapstrusler, trakassering og faglig diskreditering?

Den amerikanske klimaforskeren Benjamin Santer visste ikke hva han gikk til da han en vårdag i 1994 sa et noe nølende ja til å lede arbeidet med et av kapitlene i FNs klimapanel (IPCC) andre hovedrapport, som skulle oppsummere kunnskapen innen klimaforskningen på det tidspunktet. Nølingen berodde på at han hadde deltatt i arbeidet med den første hovedrapporten, og visste at arbeidet som leder ville ta mye tid. Dessuten var deltakelse i IPCC ikke særlig prestisjefyllt på den tiden. Dette til tross, Santer lot seg overtale, og sammenkalte klimaforskerne som skulle arbeide med kapittel 8 i rapporten fra arbeidsgruppe 1.

Historien om Santer er godt dokumentert, blant annet i boka *Merchants of Doubt* av Naomi Oreskes og Erik M. Conway (1).

KLIMA OG TEMPERATUR

Kapittel 8 i IPCC-rapporten fra arbeidsgruppe 1 (2) skulle gi kunnskapsstatus på området «Detection of Climate Change and Attribution of Causes» (Påvise klimaendringer og deres årsaker. Forfatternes oversettelse). Santers gruppe besto av 36 internasjonale klimaforskere. Forskerne møttes for første gang i California høsten 1994. Gruppen hadde kommet sent i gang med arbeidet og hadde dårlig tid. Hovedrapporten skulle være ferdig allerede året etter. Mesteparten av arbeidet foregikk på e-post fram til det første utkastmøtet for arbeidsgruppe 1 som fant sted i Sigtuna i Sverige. Der møtte Santer den første utfordringen. Flere av forskerne som deltok i skrivingen av andre kapitler mente at kapittel 8 ikke behøvde å inneholde en vurdering av usikkerhet, siden det var omtalt flere andre steder. Santer ville ha det med fordi han mente at ikke alle ville lese rapporten fra A til Å.

I mai 1995 ble det andre utkastet til rapporten fra arbeidsgruppe 1 sendt ut på nasjonal høring. I denne runden kunne både forskere og lekpersoner kommentere innholdet. Fordi Santers gruppe hadde kommet sent i gang med arbeidet, fikk han ikke disse kommentarene tidsnok til det tredje utkastmøtet i juli 1995.

Det siste møtet, som skulle fastsette den endelige teksten i sammendraget for politikere – «Summary for Policymakers» – fant sted i Madrid i slutten av november 1995. «Summary for Policymakers» skrives også av forskerne, men blir gjennomgått i

plenumsmøtet der både myndighetsrepresentanter og representanter for interesseorganisasjoner deltar. Forskerne har vetorett for å sikre at sammendraget er i overensstemmelse med den vitenskapelige rapporten. Dette sammendraget blir publisert flere måneder før den vitenskapelige rapporten foreligger. Benjamin Santer hadde ikke fått kommentarene til kapittel 8 fra de landene som deltok i prosessen før møtet i Madrid. På selve møtet fikk ham dem i hånden – en tykk bunke.

HARDT VÆR

Santer presenterte kapittel 8 i plenum på Madrid-møtet. Det ble stor oppstandelse og protester fra oljeproduserende land som Saudi-Arabia og Kuwait, og fra den mektige industrierorganisasjonen Global Climate Coalition, et talerør for olje- og kullbransjen, der verdens største oljeselskaper deltar. I tillegg meldte bilindustriens lobbyorganisasjoner seg på banen. Til slutt stoppet lederen av arbeidsgruppe 1, John Houghton, diskusjonen, og satte ned en ad hoc-gruppe som skulle utarbeide en tekst til «Summary for Policymakers». Det hele kokte ned til *en* setning og *ett* ord som det var stor uenighet om: Striden var om det skulle stå at «det er sterke indikasjoner [evidence] som taler for at det er en synlig/tydelig «[appreciable]» menneskelig innflytelse på det globale klimaet», eller om man skulle bruke det svakere adjektivet «discernible» (merkbar. Forfatternes oversettelser). Det ble «discernible» (3). Etterpå ba Houghton Santer og hans gruppe om å gå gjennom bunken med kommentarer som var kommet til kapittel 8, og utføre eventuelle endringer. Endringene ble gjennomført i samsvar med IPCCs prosedyrer og i forståelse

med forfattergruppen. Det var nå Santer virkelig kom ut i hardt vær. Han ble anklaget av blant andre den amerikanske forskeren Fred Singer for på egen hånd å ha endret teksten i rapporten.

Fysikeren Fred Singer hadde hatt en aktiv forskerkarriere innen romforskning under den kalde krigen, og hadde ledet framstående forskningsorganisasjoner i USA. De siste årene hadde han imidlertid engasjert seg i en rekke andre forskningstemaer som står høyt på den politiske dagsorden, blant annet tobakk, via den konservative tenketanken The George C. Marshall Institute. Singer ble finansiert av tobakksindustrien og prøvde blant annet å så tvil om sammenhengen mellom passiv røyking og kreft. Nå prøvde Fred Singer på samme måte å svekke Benjamin Santers troverdighet ved å så tvil om sammenhengen mellom menneskelige klimagassutslipp og global oppvarming. Singer skrev et innlegg i det kjente forskningstidsskriftet *Science* der han kom med en rekke angrep på Santer.

FLERE ANGREP

Singers innlegg var det første i en rekke angrep på Santer i tiden framover. The Global Climate Coalition utarbeidet en motrapport som også kom før IPCCs hovedrapport forelå i 1996. Der påsto de at omtale av usikkerhet i kunnskapen på dette feltet var utelatt fra kapittelet. Ved selv å lese kapittel 8, ser vi at dette ikke er tilfelle; tvert imot inneholder den flere sider om usikkerhet (2). Nå kom også en annen forsker, Fred Seitz, med tilknytning til The George C. Marshall Institute, på banen. Fred Seitz anklaget Santer for juks i avisen *The Wall Street Journal* i juni 1996, og gjentok anklagene om at Santer hadde foretatt ikke-autoriserte

endringer i rapporten. Hvem er Fred Seitz? Han er også fysiker, og ledet det amerikanske vitenskapsakademiet i en periode på 1950-tallet. Han var kjent som en av de virkelige «kalde krigerne» innenfor forskningsmiljøene. Da han trakk seg tilbake fra aktiv forskning, begynte han på vegne av tobakksindustrien å engasjere seg i kampen mot den gryende kunnskapen som viste at røyking var helsefarlig. Han ledet blant annet et forskningsprogram som ble finansiert av den amerikanske tobakksprodusenten R.J. Reynolds Tobacco Company. Dette programmet finansierte antitobakksforskning med over 45 millioner dollar over en fem-års periode på 1980-tallet.

Santer skrev øyeblikkelig et svar til Seitz som ble undertegnet av 40 andre IPCC-forskere. *The Wall Street Journal* var imidlertid ikke interessert i å publisere dette innlegget. Det ble først avvist. Etter tre forsøk ble det tatt inn – tungt redigert og kuttet. Blant annet forsvant navnene til de 40 forskerne som hadde medundertegnet innlegget. The American Meteorological Society ble så opprørt over behandlingen av Santer, at de publiserte hele innlegget – uavkortet – i sitt tidsskrift *The Bulletin of the American Meteorological Society*. Det er derfor vi i ettertid kan se hvordan *The Wall Street Journal* barberte det.

MOTKREFTER

Kunnskapen om menneskeskapte klimaendringer utfordrer sterke krefter innen politikk og næringsliv. Heldigvis står Santer fremdeles oppreist, og han har i etterkant mottatt en rekke internasjonale utmerkelser for sitt arbeid innen klimaforskning. Men angrepene på Santer har ikke stoppet. Så sent som i 2008

gikk den engelske miljøjournalisten Fred Pearce til personangrep mot Santer i den britiske avisen *The Guardian*, uten å nevne en eneste av alle de solide tilbakevisningene av anklagene som nå finnes godt dokumentert på nettet og i skriftlige kilder.

I 2008 var Santer førsteforfatter på en vitenskapelig artikkel i *International Journal of Climatology* som viste at oppvarmingen av troposfæren (den delen av atmosfæren som er nærmest jorda) også over tropene er i tråd med teorien om menneskeskapt global oppvarming. Dette utløste nye angrep på Santer, spesielt i sosiale medier, men også i de tradisjonelle mediene. Steve McIntyre, en av de såkalte klimaskeptikerne, med bakgrunn fra kullindustrien, som driver sitt eget nettsted Climate Audit (Klimarevisjon. Forfatternes oversettelse), krevde å få tilgang til alle hans rådata. De lå imidlertid allerede fritt tilgjengelig på nettet. McIntyre krevde også, i henhold til den amerikanske Freedom of Information Act (offentlighetsloven), at Santer skulle frigi alle sine beregninger og alle sine e-poster fra de to siste årene. Dette kunne McIntyre kreve fordi Santer var ansatt ved et offentlig institutt. Det er ikke vanskelig å oppfatte dette som trakassering, og et eksempel på hvordan sterke krefter og interesser prøver å stoppe forskere som publiserer forskning som utfordrer disse kreftene. I norske medier ble historien om Santer trukket fram igjen av våre hjemlige klimaskeptikere i 2009 som eksempel på hvor galt det står til med IPCC (4).

IKONET HOCKEYKØLLA

En annen amerikansk klimaforsker som har måttet ta kontakt med politiet og FBI i forbindelse med grove trusler mot seg og sin familie er Michael Mann (5, 6) som arbeider ved Pennsylvania

State University. Mann er en av de klimaforskerne som publiserer flest forskningsartikler i velrenomerte vitenskapelige tidsskrifter. I 2005 krevde det republikanske kongressmedlemmet Joe Barton fra Texas at Mann skulle sende over en detaljert oversikt over hvor han hadde forskningsfinansieringen sin fra, samt alle forskningsdata. Barton hadde satt i gang en etterforskning av Mann på bakgrunn av den såkalte hockeykøllegrafen hans, som viser utviklingen av temperaturen på den nordlige halvkule de siste tusen år. Kurven viser at temperaturen synker sakte fra middelalderen og fram mot midten av 1800-tallet, for deretter å skyte raskt i været. Kurven ser ut som en liggende hockeykølle, derav navnet. Mann har publisert forskningen sin i forskningstidsskrifter som blir vurdert av forskningskollegaer før artiklene publiseres, såkalt fagfellevurdering, og det var ikke grunn til å tro at Mann hadde brutt normer for vitenskapelig redelighet. Likevel ble han kalt inn til en høring i Kongressen. Hockeykøllegrafen fikk stor oppmerksomhet i IPCCs tredje hovedrapport i 2001. Det var nå stor enighet blant klimaforskerne om at det var sannsynlig at mesteparten av den globale temperaturstigningen etter den industrielle revolusjon var menneskeskapt. Kontroversen om hockeykølla tok av alvor da Ross McKittrick i Climate Audit mente å kunne påvise at Mann hadde brukt statistiske metoder som framstilte en hockeykølle-liknende kurve uansett hva slags data som ble brukt. Det ble antydnet bevisst juks med data. McKittrick forlangte å få tilgang til alle data – den samme metoden som han senere benyttet mot Santer – men disse dataene var allerede offentlig tilgjengelige. Så forlangte han å få tilgang til alle kildekode og mellomberegningene til Mann. Mann

ønsket ikke å gi disse fra seg, og mente de var såkalt intellektuell eiendom. Etter hardt press på Mann, fikk McKitrick tilgang også til disse dataene.

STORE PÅKJENNINGER

Mann har gjennomgått mer enn de fleste forskere. Han har blitt gjenstand for tre granskinger. Den negative rapporten som Barton fikk utarbeidet bærer preg av å være et bestillingsverk. Den såkalte Wegman-rapporten har senere vist seg å inneholde feil, og dessuten er deler av den plagiat (7). Edward Wegman publiserte deler av rapporten som en artikkel i et vitenskapelig tidsskrift. Artikkelen er senere tilbakekalt av tidsskriftet som følge av påstandene om plagiat, og professor Wegman, som ledet arbeidet med rapporten ved Georg Mason University, er under etterforskning av sitt eget universitet (7). Det er et paradoks at en vitenskapelig artikkel som bygger på en av de rapportene som det stadig henvises til når det skal dokumenteres at Mann har jukset, er trukket tilbake av tidsskriftet som følge av juks.

Kongressen ønsket en avklaring på kontroversen, og ba om en gransking i regi av Det amerikanske vitenskapsakademiet (National Academy of Sciences). I tillegg gjennomførte Manns eget universitet, Penn State, en gransking. Ingen av de to sistnevnte granskingene fant noe grunnlag for at Mann har jukset med data. Det eneste som ble påtalt var at det ikke var oppløselighet nok i dataene til å fastslå at 1990-tallet hadde vært det varmeste tiåret på tusen år slik Mann hadde gjort. I 2007-rapporten til FNs klimapanel ble dette korrigert til at de siste 50 år var den varmeste 50-års perioden de siste tusen år.

KLIMAKRIG

Manns hockeykøllegegraf har senere blitt fulgt opp av mer enn et titall forskningsartikler som i hovedtrekk støtter hans funn, og de aller fleste slår fast at den varmeste perioden de siste tusen år var slutten av det tjuende århundre. I 2010 skrev Michael Mann et debattinnlegg i avisen *The Washington Post* (8) der han tar et oppgjør med dem som ønsker å så tvil om klimaforskningen. Han sammenligner det som skjer i klimadebatten med tidligere «lik-omforskning», som hadde som mål å så tvil om sammenhengen mellom tobakksrøyking og lungekreft, og de usanne påstandene som ble framsatt om sur nedbørforskning og ozonforskning. Mann karakteriserer angrepene mot klimaforskningen som antivitenskapelige og sier at de må stoppe. De er ikke framsatt i god hensikt for å fremme en konstruktiv og sannhetssøkende debatt. Han avslutter innlegget med å si at han og hans forskerkollegaer må stå imot trakassering fra politikere som har som mål å villedde befolkningen. De skader amerikansk forskning. Og deres mangel på erkjennelse av klimaendringene vil skade våre barn og barnebarn, sier han til slutt. Michael Mann har nå selv skrevet en bok som oppsummerer alt han har opplevd som klimaforsker under angrep (5). Det er derfor ikke til å undres over at han har kalt boka *The Hockey Stick and the Climate Wars: Dispatches from the Front Lines*. Han måtte til og med ha politibeskyttelse da han presenterte boka på sitt eget universitet, Penn State, i februar i år (6).

PENGEBRUK OG LOBBING

Olje-, kull- og gassindustrien har brukt flere titalls millioner dollar for å diskreditere klimaforskningen de siste årene. Dette

er godt dokumentert av Greenpeace (9) og Union of Concerned Scientists (10).

Det er en stor utfordring for olje-, gass- og kullindustrien at vi nå har kunnskap om at deres produkter med stor sannsynlighet bidrar til å øke temperaturen på jorda i den grad at det kan oppstå irreversible og farlige klimaendringer. Tobakksindustrien har etter mange års kamp i rettssystemet erkjent at produktene deres er helsefarlige. Petroleums- og kullindustrien har derimot gjort få innrømmelser vedrørende sine produkter. Tidsdimensjonen er jo i tillegg annerledes: Bruken av olje, kull og gass vil ikke skade brukeren her og nå, men risikoen for at deres barn og barnebarn kan komme til å oppleve skadelige klimaendringer er høy. Olje, gass og kull vil være en viktig del i verdens energimiks i mange år framover og representerer derfor enorme økonomiske verdier. Samtidig viser en rekke omfattende utredninger at det er mulig å erstatte fossile energikilder med en kombinasjon av fornybar energi og energieffektivisering. Deler av petroleums- og kullindustrien kjemper aktivt mot en slik utvikling ved å drive omfattende lobbyvirksomhet mot politiske myndigheter og mediene. De finansierer, som vi har sett, egen forskning og forskere som skal «motbevise» funnene til klimaforskere. De ønsker å så tvil om klimaforskningen for å holde liv i tvilen. Boken *The Merchants of Doubt* av Naomi Oreskes og Erik M. Conway (1) gir en grundig beskrivelse av denne metoden.

Lobbyvirksomhet rettet mot politikere og media foregår ikke bare i USA, men også i Norge. Avisen *Dagens Næringsliv* (11) har avdekket hvordan Statoil har betalt en amerikansk organisasjon en

halv million kroner i medlemskontingent i 2011 for å lobbe mot den amerikanske presidenten Barack Obamas klimalov i den amerikanske kongressen. Lobbyarbeidet var vellykket sett med Statoils øyne, og bidro til at presidenten ikke fikk vedtatt klimaloven.

TETTE BÅND MELLOM INDUSTRI OG FORSKNING

Hvorfor vektlegger vi historiene om Benjamin Santer og Michael Mann? Hva kan vi lære av dette?

Vi mener det er en stor forskningsetisk utfordring at forskere, som for eksempel Fred Singer og Fred Seitz, lar seg (mis)bruke av økonomiske og politiske interesser som ikke ønsker å fremme en sannhetssøkende debatt. Det er også en utfordring at debatten blir meget polemisk ved at forskere går til trakasserende angrep på andre forskere.

De fleste klimaforskere er i dag enige om at vi har menneskeskapte klimaendringer. Men fortsatt finnes det noen forskere som ikke er enige i dette. Patrick Michaels er en av de mest kjente og aktive klimaskeptikerne i USA. Han er en av de svært få atmosfæreforskerne som mener det ikke er vitenskapelig grunnlag for å si at vi har menneskeskapte klimaendringer. I lengre tid har han vært knyttet til The Cato Institute der han blant annet driver bloggen *The Climate Report*.

The Cato Institute er en konservativ, amerikansk tenketank som har som formål å fremme det frie markedet, det frie mennesket og den frie tanken – altså en liberalistisk, politisk målsetting. Denne tenketanken har hatt en omfattende aktivitet for å hindre at det ble innført et kvotehandelsystem i USA, det betyr et system som vil sette en pris på bruken av olje, kull og gass.

The Cato Institute ble opprettet av Koch-brødrene, som også finansierer en stor del av virksomheten til The Cato Institute. Koch-brødrene eier verdens største industriselskap (The Koch Industries) for levering av utstyr til oljeindustrien, og brødrene er anslått å være verdens tolvte rikeste menn (12). Selskapet deres er ikke børsnotert. Det innebærer at svært få har innsyn i selskapets disposisjoner og pengebruk. Gjennom omfattende og grundige undersøkelser har Greenpeace dokumentert at brødrene Koch har brukt 48 millioner USD (halvparten siden 2005) på grupper som benekter at det er menneskeskapte klimaendringer (9), atskillig mer enn det for eksempel ExxonMobil har brukt.

I et intervju med CNN i august 2010 fikk Patrick Michaels spørsmålet om hvor stor del av hans forskning som er finansiert av oljeindustrien. Hans svar er «jeg vet ikke – 40 prosent?». Han innrømmer altså at en vesentlig del av hans klimaforskning betales av en industri som ikke har interesse av at det gjøres noe med klimaproblemet. Problemet er at Michals ikke har vært åpen om sine finansieringskilder. Det er først når han blir satt under press at innrømmelsen kommer. Det er bemerkelsesverdig at disse forskerne ikke ser at finansieringen av deres forskning har en etisk og moralsk slagside.

Åpenhet om finansieringskilder må være et vesentlig krav for å sikre forskernes frihet og upartiskhet, men forskernes frihet må også klart framgå av betingelsene for finansieringen, for eksempel i kontrakt eller i et tildelingsbrev. På denne måten kan påstander om bestillingsverk tilbakevises, selv om det selvfølgelig ikke er noen garanti mot at forskere likevel lar seg styre av sine finansieringskilder.

SKINN AV VITENSKAP

Klimaforskningen drives fram av sunn skepsis og kritisk utprøving. Slik er det med all forskning og det er slik ny kunnskap bygges. Mange av de såkalte klimaskeptikerne er ikke klimaforskere, eller knyttet til et klimaforskningsmiljø. Forskerne som uttaler seg kritisk til klimaforskningen gjør det ofte med akademiske titler som gir et skinn av vitenskapelighet. Det er en forskningsetisk utfordring, som reiser spørsmålet: Hvor går grensen for når du ytrer deg som forsker og når du ytrer deg som aktiv samfunnsdebattant? I Norge har Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) utarbeidet forskningsetiske retningslinjer som slår fast at «deltakelse i samfunnsdebatt setter store krav til saklighet, begrunnelse og klarhet». Videre heter det: «Det kan være uklare overganger mellom deltakelse i samfunnsdebatt som fagperson og som vanlig samfunnsborger. Når fagpersonen deltar som samfunnsborger, bør det ikke brukes tittel eller henvises til særskilt vitenskapelig kompetanse.» Vi synes at flere vitenskapelige miljøer i Norge bør engasjere seg i denne etiske problemstillingen.

Flere av de klimaskeptiske forskerne publiserer nå i et nytt tidsskrift som heter *Energy & Environment (E&E)*. Tilsynelatende er *E&E* et vitenskapelig tidsskrift med en anerkjent vurdering av andre forskere, såkalt fagfelleevaluering. Et solid system for fagfelleevaluering er et avgjørende kriterium når forskere skal vurdere faglig kvalitet på et vitenskapelig tidsskrift. Men *E&E* har det som i beste fall kan karakteriseres som en tvilsom fagfelleevaluering. Mange av de artiklene som utgir seg for å være vitenskapelige inneholder direkte feil, som for eksempel at sola består av jern,

eller at atmosfærens innhold av CO₂ ble flerdoblet flere ganger for så å bli redusert tilsvarende i løpet av noen få år på 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet (16). Klimaskeptikerne kan senere bruke disse artiklene for å belegge sine påstander med tilsynelatende vitenskapelig dokumentasjon, og henviser hyppig til dette tidsskriftet. Artiklene bryter ofte med robust klimakunnskap som er utviklet gjennom forskning over mange tiår uten at det legges fram ny vitenskapelig dokumentasjon som gir grunn til å endre på den eksisterende kunnskapen. Redaktøren av tidsskriftet, Sonja Boehmer-Christiansen, har i følge den britiske avisen the Guardian (16) ikke benektet at hun lar sin politiske agenda påvirke hvilke artikler som publiseres i tidsskriftet, og har uttalt at hun ikke tror på menneskeskapte klimaendringer.

MEDIAS ROLLE

Presse og media bidrar til at klimadebatten får en slagside, om enn ofte uvitende. I mange land, blant annet i Norge, er det god praksis blant journalister å bruke flere kilder. Journalisten bruker flere kilder som gjerne har ulike oppfatninger om en sak. På denne måten fikk klimaskeptikerne en stund mye spalteplass. Det ble skapt et inntrykk av at det var omtrent to like store «leire»: For og imot menneskeskapt global oppvarming. Den store majoriteten av klimaforskerne mener det er svært sannsynlig at en stor del av klimaendringene er menneskeskapte, mens det medieskapte bildet var et annet (17, 18). Her hersket fortsatt tvilen.

Tobakksforskningen har vist oss at de som har en politisk eller økonomisk agenda ønsker å holde liv i tvilen lenge etter at forskerne har kommet til enighet. Dette kan være en medvirkende

årsak til at vi i Norge og i andre land nå ser at befolkningen har svingt i sin oppfatning om alvorret i klimaproblemet. For noen år siden var det en større andel av den norske befolkningen som mente at vi hadde et alvorlig klimaproblem enn det er i dag (19, 20). Vi ser denne tendensen i de fleste vestlige land, inkludert USA.

De amerikanske forskerne Max og Jules Boykoff (21) har studert mediedekningen av klimasaker fra 1988 til 2002. De fant at omtrent halvparten av sakene var «balanserte» saker, som ga like mye plass til majoritetssynet til klimaforskerne som til fornektene av klimaproblemet. I Norge har Kathrine Duartes forskning (22, 23) vist at balansenormen ikke har ført til like stor slagside som i USA. Etter at det har blitt satt søkelys på denne problemstillingen, har vi også inntrykk av at journalistene i de riksdekkende mediene er blitt mer klar over slagsideproblematikken.

Nå er det jo slik at forskere også er skeptiske av natur, og hele tiden utfordrer gjeldende kunnskap. Dessuten er det slik at veien til ny viten er belagt med usikkerhet. Det er forskningens vesen. Derfor vil det glede en forsker dersom hun gjør nye funn som kan erstatte gammel viten. Det vil også gi henne faglig heder og ære. Det kan være vanskelig å forstå at forskere som har inntatt et standpunkt, som han eller hun også formidler og argumenterer for i den offentlige debatten, samtidig skal arbeide aktivt for å svekke grunnlaget for standpunktet. Det strider jo imot vanlig tankegang. Men slik er det for de aller fleste forskere. Selvfølgelig finnes det også forskere som har gravd seg ned i sin faglige skyttergrav og foretrekker å bli der upåvirket av omgivelsene. Men disse er få og representerer et ytterpunkt. De fleste klimaforskere

befinner seg mellom ytterpunktene. Det er med andre ord ikke to sider i den faglige klimadebatten, men flere.

Journalistene burde i større grad hjelpe leserne og lytterne sine til å forstå den vitenskapelige prosessen. De beste til å svare på spørsmålet om hvor det er usikkerhet og svakheter i klimaforskningen, er de aktive klimaforskerne, ikke de som er generelt skeptiske til klimaforskning.

OBJEKTIV KLIMAJOURNALISTIKK?

Den norske medieforskeren Andreas Ytterstad påpeker i en artikkel om norsk klimajournalistikk (24) at skeptikerne nå henvises mer til debattspalter og sosiale medier, slik at det på en måte fortsatt skapes en balanse. Han hevder at det er et gap mellom det vi ser politikerne gjør, og det som trengs for å forhindre farlige klimaendringer. Han spør seg derfor om dette medvirker til at klimajournalistikken får en dreining bort fra det objektivt rapporterende mot en mer agendadrevet journalistikk. Ytterstad har dybdeintervjuet ni norske klimajournalister og har også gjennomført en nettbasert spørreundersøkelse blant 143 norske journalister. Hans hovedspørsmål er knyttet til objektivitet: «Hvilke forståelser av begrepet journalistisk objektivitet kan spores hos norske journalister som arbeider med klimaspørsmål i dag?» Balansenormen kan muligens ses på som en del av objektivitetsnormen, sier Ytterstad. Han finner at et overveiende flertall av hans informanter i spørreundersøkelsen mener at objektivitet bør være et ideal. Objektivitet er mer knyttet til balanse og nøytralitet enn til sannhet. Med «sannhet» forstår Ytterstad her de journalister som forholder seg til at vi har et

alvorlig klimaproblem i sin journalistikk og vil gjøre noe med det. De journalister som ikke bare vil beskrive problemet, men som vil «redde verden» er imidlertid i mindretall i Ytterstads undersøkelse. Men spørsmålet er jo om det i det hele tatt noe som kan kalles objektiv (klima)journalistikk?

FÅ FORSKERE PÅ BARRIKADENE

Enda en forskningsetisk utfordring som reises i de nevnte sakene er knyttet til spørsmålet om hvorfor så få klimaforskere står på barrikadene for å forsvare klimaforskningen når den er under angrep. Riktignok har både Benjamin Santer og Michael Mann fått kollegial støtte, men de fleste klimaforskere er ikke aktive i den offentlige klimadebatten. Det ser vi også i Norge. Vi tror grunnen er at det koster mye å være synlig i det offentlige rom. Du får ikke klapp på skulderen av kollegaer og du blir fort oppfattet som kontroversiell. Det tar tid bort fra forskningen og fra forskningsfaglig formidling. I tillegg er klimadebatten vanskelig å forstå – både for forskere og folk flest. Vi må være klar over at det er minst to debatter som føres parallelt. Den faglige klimadebatten – som vi finner både i faglige og allmenne fora – og den politiske klimadebatten som bare finner sted i allmenne fora. Den politiske klimadebatten er sterkt påvirket av dem som avviser at det finnes menneskeskapte klimaendringer, og har ikke som mål å diskutere klimaforskningen som sådan. Denne debatten dreier seg dypest sett om hvordan vi ønsker å innrette samfunnet vårt. Mange av de som ønsker å så tvil om at det finnes menneskeskapte klimaendringer, ønsker færrest mulig begrensninger av den individuelle friheten, og tror at klimaproblemets løsning vil bety

mer stat og flere reguleringer. De ønsker tvertimot å minimere offentlige inngrep og reguleringer. Dette ser vi tydelig også i andre kontroversielle debatter. Så tidlig som i 1998 utviklet The American Petroleum Institute en global kommunikasjonsplan for klimaforskning (25). Den omfattet blant annet å rekruttere forskere som delte oppfatningene til oljeindustrien. Hensiktene var at de skulle produsere klimaforskning som skulle overbevise journalister, politikere og befolkningen om at usikkerheten rundt global oppvarming er så stor at nødvendigheten av å innføre tiltak ikke er til stede. I Norge kan det av og til virke som om den politiske klimadebatten i tillegg dreier seg om jantelov. Vi liker generelt ikke at noen «som vet bedre» kommer og forteller oss at vi må kjøre mindre bil, fly mindre, spise mindre rødt kjøtt og så videre. I det hele tatt: Vi liker ikke pekefinger og vi liker enkle løsninger. Klimaproblemet er komplisert og krever omfattende tiltak og løsninger. Ikke rart at mange av oss helst ikke vil vite av det. Dessuten opplever vi det ikke på kroppen ennå – i alle fall ikke så det gjør noe – i Norge.

Flere framstående miljøer er imidlertid svært bekymret over situasjonen. Styret til verdens største forskningsorganisasjon The American Association for the Advancement of Science (AAAS) skriver i en erklæring som kom i juni 2011 (26) at de er dypt bekymret over angrepene på klimaforskere. AAAS er redd for at angrepene vil virke negativt inn på den frie utvekslingen av forskningsfunn og ideer og hindre forskningsformidlingen til beslutningstakerne og befolkningen. AAAS peker på at framdriften i klimaforskningen kan bli svekket og at forskningen ikke tas i bruk for å løse det globale klimaproblemet. I fremtiden kan

forskere kvie seg for å gå inn i forskningsfelt som er relevante for politikkkutforming, skriver AAAS.

TRUSSEL MOT DEMOKRATIET

Det anerkjente forskningstidsskriftet *Nature* skriver i en leder i juli 2011 (27) at klimaskeptikerne ønsker å framstille debatten som en forskningsdebutt, mens den i virkeligheten er et voldsomt sammenstøt mellom ulike måter å se verden på. Mens klimaforskerens motiv er å frambringe ny kunnskap for å fylle kunnskapshull, er klimaskeptikerne svært fornøyd med at det finnes kunnskapshull, og holder liv i dem lenge etter at de er fylt, skriver *Nature*.

Skulle AAAS sine bekymringer slå til, vil det utgjøre en alvorlig trussel mot selve demokratiet. *Nature* har også tidligere oppfordret klimaforskerne til å komme på banen, og beskriver den politiske klimadebatten som en gatekamp. Klimaforskerne må forvente noen slag under beltestedet, sier *Nature*. I en leder i januar i år (28) går tidsskriftet enda lenger i å oppfordre klimaforskerne til å ta klimaansvar: Konfrontert med klimaskeptikere og -fornektere – noen av dem med politisk tyngde og hjulpet fram i lyset av media – må klimaforskerne være enda mer aktive med å formidle sitt budskap til befolkningen, skriver *Nature*, og peker på en rekke formidlingskanaler og strategier forskerne kan benytte seg av. La året 2012 bli året der forskerne hjelper befolkningen med å ta klimaansvar og hindrer dem i å bli villedet av at klimakunnskapen blir forsøkt forvridt og tildekket, oppfordrer *Nature*.

Litt av en oppfordring fra verdens mest framstående forskningstidsskrift. Men det er lett å sitte bak et skrivebord og

utfordre forskerne. Langt vanskeligere er det for klimaforskerne som skal delta i denne gatekampen. Kan vi egentlig forvente at forskerne skal på banen når vi ser at omkostningene er så høye? De må i hvert fall ikke stå der alene. Alle som er opptatt av klimaforskning og -formidling i Norge må kjenne et ansvar for å støtte dem som velger å delta i den vanskelige klimadebatten.

KILDER:

1. Oreskes, N. & E. M. Conway. 2010. *Merchants of Doubt*, 200–215. New York: Bloomsbury Press
2. Climate Change 1995. 1996. *The Science of Climate Change. Contribution of Working Group 1 to the Second Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, 411–443. New York: Cambridge University Press
3. <http://www.ipcc.ch/pdf/climate-changes-1995/ipcc-2nd-assessment/2nd-assessment-en.pdf>, 22 (Lesedato 2.5.2012)
4. Ellestad, O.H. 2009. Vitenskapen som forsvant – hvorfor verdens forskere ikke står samlet bak FNs klimapanel. *Samtiden* 02, 108–117
5. Mann, M. 2012. *The Hockey Stick and the Climate Wars: Dispatches for the Front Lines*, Chapter 14. New York: Columbia University Press
6. <http://pennstatermag.com/2012/02/10/michael-mann-makes-his-case/>
7. Editorial: Copy and Paste. 2011. *Nature*, Vol 473, Issue 7348, 419–420
8. Mann, M. 2010. Get the anti-science out of politics. *The Washington Post*, 8. October
9. Greenpeace. 2011. *Koch Industries Still Fueling Climate*

Denial. 2011 Update. Washington DC, USA

10. Union of Concerned Scientists. 2007. *Smoke , Mirrors & Hot Air. How ExxonMobil Uses Big Tobacco's Tactics to Manufacture Uncertainty on Climate Science*. Cambridge, MA, USA
11. Bertelsen M., R. Endresen og J. Løvås. 2012. Støttet klimakamp mot Obama. *Dagens Næringsliv* , 13. mars
12. Forbes2012.http://www.forbes.com/billionaires/#p_2_s_a0_All%20industries_All%20countries_All%20states (Lesedato 2.5.2012)
13. Dyck, M.G., W. Soon, R.K. Baydack, D.R. Legates, S. Baliunas, T.F. Ball and L.O. Hancock. 2007. Polar bears of western Hudson Bay and climate change: Are warming spring air temperatures the «ultimate» survival control factor? *Ecol. Complex.*, 4, 73-84
14. Greenpeace. 2011.<http://www.greenpeace.org/usa/en/campaigns/global-warming-and-energy/polluterwatch/koch-industries/CASE-STUDY-Dr-Willie-Soon-a-Career-Fueled-by-Big-Oil-and-Coal/> (Lesedato 2.5.2012)
15. Stirling, I., A.E. Derocher, W.A. Gough and K. Rode. 2008. Response to Dyck et al. (2007) on polar bears and climate change in western Hudson Bay. *Ecol. Complex.*, 5, 193-201
16. Shanta Barley. 2011. Real Climate faces libel suit, guardian.co.uk, 25 February 2011
17. Anderegg, W.R.L. et al. 2010. Expert Credibility in Climate Change. *PNAS*, Vol 107, No. 27, 12107-12109
18. Oreskes, N. 2004. The Scientific Consensus on Climate Change. *Science*, Vol 306, 1686, with correction of January 21, 2005
19. TNS Gallups Klimabarometer 2010
20. TNS Gallups Klimabarometer 2011
21. Boykoff M.T. and J.M. Boykoff. 2007. Climate Change and Journalistic Norms. A Case study of US Mass-media Coverage. *Geoforum*, Vol 38, No 6, 1190-1204

22. Duarte, K. 2011. *Climate Change: Media, Politics and Society*. Bergen: Universitetet i Bergen, Samfunnsfaglig fakultet (PhD-oppgave)
23. Duarte, K. 2010. *En ubehagelig sannhet om norsk klimadekning. Hvilke stemmer og holdninger blir representert i norsk pressedekning av klimaendringer?* Bergen: Universitetet i Bergen (masteroppgave)
24. Ytterstad, A. 2011. Klimakrisen utfordrer objektivitetsidealet i norsk journalistikk. *Norsk medietidsskrift*, årgang 18, nr. 4, 323–344
25. McKee, Martin. 2009. Denialism: What is it and how should scientists respond? *European Journal of Public Health*, Vol 19: No 1, 2–4
26. Statement of the Board of Directors of the American Association for the Advancement of Science Regarding Personal Attacks on Climate Scientists. 2011. www.aaas.org
27. Editorial: Heart of the matter. 2011. *Nature*, Vol 475, Issue 7357, 423–424
28. Editorial: Reach out about climate. 2012. *Nature*, Vol 481, Issue 7379

Når næringsinteresser trues

SIW ELLEN JAKOBSEN

JAKOBSENS OG AMUNDSSENS SKRIVEBYRÅ

Tvilen er vitenskapens kronjuvel. Det er den som driver vitenskapen framover. Men hvor går grensen mellom sunn skepsis og å bruke tvil som bevisst våpen for å diskreditere andre forskere og forskningen deres? Tvil kan skjerpe forskningens kvalitet, men kan også brukes for å skape forvirring om forskning som truer kommersielle interesser.

Naomi Oreskes skrev boken «The Merchants of Doubt», og hun er ikke i tvil: Tvilen er i seg selv noe godt. Men slik vi bruker den, kan tvilen også bli et tveegget sverd.

Når mange blir så skeptiske til vitenskap at de avviser kvalitetsinformasjon, da blir skepsisen destruktiv og står i fare for å undergrave demokratiet. Får ikke politikerne våre tatt beslutninger på riktig grunnlag, er det åpenbart at noe er gått tapt.

Vitenskapelig usikkerhet som brukes konstruktivt for å bringe forskningen framover, er bra. Usikkerhet bevisst brukt

som våpen, for å skape forvirring hos beslutningstakere, kan forsinke tiltak på viktige samfunnsområder eller stanse dem helt.

GAMMEL HISTORIE I NY DRAKT

Tobakksforsker Karl Erik Lund ved Statens institutt for rusmid-delforskning (SIRUS) har en haug med bøker på pulten foran seg når vi møter ham i Oslo. Alle sammen tar opp hvordan tobakks-industrien selv har brukt forskning for å diskreditere tobakks-forskere og forskning på tobakkens skadevirkning, forteller han.

– Men dette begynner å bli en gammel historie. I dag har tobakksindustrien tapt. Sammenhengen mellom tobakksrøyking og kreft er nå så godt dokumentert at tobakksindustrien ikke lenger klarer å så tvil.

– Men det betyr ikke at tvilen er lagt ned som våpen. Den dukker opp på stadig nye områder der forskning truer næringsin-teresser, mener Lund. For eksempel innen klimaforskningen. Han er enig med Oreskes i at tobakksforskere på 1960- og 1970-tallet og klimaforskere i dag blir utsatt for de samme metodene.

«Tvilen er vårt produkt» uttaler en representant for tobakks-industrien i boka til Oreskes. Både for tobakksindustrien og for den amerikanske olje- og kullindustrien har det vært viktig å prøve å så tvil om forskningsresultater. Det kan utsette innfø-ring av tiltak som vil innskrenke industriens handlefrihet og inntjening.

«FULL KRANGEL» OM SKJENKETIDER

En etasje lenger opp på SIRUS sitter Lunds kollega, Ingeborg Rossow. Hun har nylig opplevd hva det vil si å bli konfrontert

med næringsinteresser – og med Dagbladet. Da Rossow og hennes kollega Thor Norström høsten 2011 publiserte en studie av sammenhengen mellom skjenketider og vold i 18 norske byer ble det bråk. Rapporten konkluderte med at en økning i skjenketiden på én time, vil kunne føre til en økning i vold nattetider i sentrum i helgene på 17 prosent.

Studien, som ble publisert i det fagfelleverderte tidsskriftet *Addiction*, ble presentert over to helsider i *Aftenposten* torsdag 29. september. Neste dag ble Rossow kontaktet av *Dagbladet*, som ville intervjuer henne om studien. Da hun våknet dagen etter ble hun møtt av overskriften « – Rapporten har store og avgjørende svakheter », og undertittelen: «Full krangel om skjenketider – igjen». Da Rossow snakket med *Dagbladets* journalist, var det ikke mulig å forstå av intervjuet at dette ville bli presentert som en konflikt mellom henne og kritikere av forskningen hennes.

I artikkelen som kom på trykk hadde journalisten også intervjuet en talsperson for Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO) sin datterorganisasjon NHO Reiseliv. Vedkommende var sterkt kritisk til rapporten. Kritikken baserer seg på materiale fra forsknings- og analyseselskapet *Menon Business Economics*, som NHO har bedt om å gå gjennom forskningsrapporten. Dette har *Menon* gjort på rekordtid. *Menon* slår fast at *SIRUS*-rapporten utelater effekten av andre innførte tiltak i sammenheng med vold på nattetid, som omlegging av trafikkmønster, samarbeid med drosje- og bussnæringen, og synlig politi i gatene.

«Vi har hele tiden sagt at verden ikke er så enkel som det denne *SIRUS*-rapporten skal ha det til. Når det nå kommer frem at det er store og avgjørende svakheter ved rapporten, så blir

det umulig for politikerne å vedta innskrenking av skjenketiden basert på rapporten fra SIRUS,» sier Kristin Gyldenskog, kommunikasjonssjef i NHO Reiseliv, til Dagbladet.

TØFF KRITIKK

Rossow har jobbet med rusforskning i 20 år. Hun hadde forventet at det kom reaksjoner på studien, fordi skjenketider har vært debattert lenge. Men hun hadde ikke forestilt seg at kritikken skulle gå på soliditeten i forskningen hun har gjort.

– En del av forskningen innenfor hva vi vet om alkoholpolitiske virkemidler, går på tvers av det en del politiske aktører mener. Vi ser jo derfor at noen politikere er kritiske til noe av det vi har kommet med når det gjelder effekt av ulike politiske virkemidler. Men jeg har aldri tidligere opplevd noe slikt som dette.

– Det var veldig tøft å bli møtt med krigstyper i mediene, og en artikkel som sår tvil om kompetansen min og integriteten min som forsker. Vi var heldigvis to forskere som hadde samarbeidet om dette prosjektet, og for meg lå det en trygghet i det å være to. Medforfatteren min sitter i all hovedsak i Stockholm, og vi hadde gjort analysene hver for oss. Disse analysene hadde vi kjørt både fram og tilbake, så jeg følte meg trygg på at dette var solide resultater. Egentlig var det sjeldent robuste funn vi satt med. Vi hadde benyttet tre ulike typer av modeller for å beregne effektene av skjenketidsendringer.

EN POLITIKER I BERGEN

I Bergen satt Stian Skår Ludvigsen og fulgte med på Twitter, hvor saken om SIRUS sin skjenketidsforskning ble diskutert

ivrig. Skår Ludvigsen har en doktorgrad i sekundæranalyse av forskningslitteratur. I tillegg er han nestleder i Bergen Venstre. Et parti som har gått inn for å utvide skjenketidene i byen med en halv time.

Skår Ludvigsen ble nysgjerrig og skaffet seg rapporten.

– Etter å ha lest omtalen av SIRUS-rapporten følte jeg meg uopplyst. Etter å ha lest selve forskningsrapporten, følte jeg meg ikke mer opplyst. Slik forskerne har publisert rapporten sin, er konklusjonen bare en påstand. Dokumentasjonen er sjeldent svakt dokumentert. Slik skal det ikke være. Når forskningen er publisert, må dataene stå på egne bein. Man skal ikke måtte etterspørre data for å forstå hvordan forskerne har kommet fram til konklusjonene sine, sier Skår Ludvigsen til oss.

Han mener forskningsartikkelen der rapporten presenteres, er så mangelfullt dokumentert at det er umulig for andre å etterprøve hva forskerne faktisk har gjort. – Det er svært problematisk at rapporten ikke beskriver voldsstatistikken som ligger til grunn, eller variasjon i statistikken. Det kan også være en rekke andre faktorer som har betydning for endring i utelivsvolden. Når forskerne ikke forteller oss dette, blir artikkelen ubrukelig. Det er godt mulig at alt er pinlig korrekt, men artikkelen formidles på en slik måte at det svekker troverdigheten.

Skår Ludvigsen skrev et blogginnlegg om dette på Bergen Venstre sin nettside. Da ble han kontaktet av både Dagbladet, NRK og TV2. Dagbladet brukte denne gangen tittelen: «*Slakter rapporten som skal få deg til å drikke mindre*». Avisen hadde også kontaktet leder av helse- og omsorgskomiteen på Stortinget, Bernt Høie

som sier: «Dette er urovekkende. Helsedepartementet må kontrollere om kritikken er berettiget før de trekker en konklusjon.» NHO er på banen igjen i samme artikkel: «To andre eksperter, uavhengig av hverandre, har nå kommet fram til at det er store og avgjørende svakheter ved den statlige rapporten. Rapporten kan rett og slett ikke brukes som et beslutningsgrunnlag for våre politikere, sier kommunikasjonsdirektør Kristin Gyldenskog til Dagbladet.»

Hun sier videre til samme avis: «Helseminister Anne-Grete Strøm-Erichsen er øverste sjef for dem som har laget rapporten og var heldig som fikk en konklusjonen som passet henne.» Gyldenskog minner om at det ikke er lenge siden helseministeren fra Stortingets talerstol, sa at hun ville synes det var fint om kommunene sluttet å servere alkohol klokken 23. «Nå har Strøm-Erichsen fått en konklusjon som passer både henne og justisminister Knut Storberget, som for øvrig er Norges mest kjente avholdsmann», sier kommunikasjonsjefen i NHO.

Noen uker senere høsten 2011: SIRUS-forsker Ingeborg Rossow får en henvendelse fra Virke. Organisasjonen er størst på arbeidsgiverorganisering i skjenkenæringen. De ønsker å gjøre en selvstendig analyse av Rossows datasett, i forkant av et møte Virke skal ha med Helse- og omsorgsdepartementet, og SIRUS avgir sine data til Virke.

– Etter møtet fikk vi PowerPoint-filen fra departementet. De viste at Virke hadde kritisert oss for vesentlige feil og kritiske mangler ved studien, forteller Rossow.

Var noe av kritikken mot forskningen din riktig? spør vi Rossow.

– Stian Skår Ludvigsen kritiserte oss for ikke å ha gjort rede for at man i Norge bygger politiets voldsstatistikk på to typer

vold, legemsfornærmelse og legemsbeskadigelse. Dette gjorde vi ikke, fordi vi skulle publisere internasjonalt og da tar man vanligvis ikke med slike detaljer. Men jeg er enig i at vi burde ha beskrevet denne voldsvariabelen bedre i artikkelen. Dette røkter imidlertid ikke ved funnene av en sammenheng mellom skjenketidsendring og vold. For øvrig har vi imøtegått kritikken fra Skår Ludvigsen i et notat på vår hjemmeside.

Studien du har laget kan brukes som beslutningsgrunnlag for politikerne, og kan få store konsekvenser for næringen? Da er det vel bra at noen kikker deg som forsker i kortene?

– Jo, det er jeg helt enig i. Det er jo hele poenget med å publisere i referee-tidsskrifter. Kritikk av forskning er helt essensielt. Vi som forskere skal være både åpne og ydmyke i forhold til at vi må tåle kritikk, og gjennom fagfelleevaluering er vi vant til kritikk. Men de som kikker oss i kortene må være uhildet i kritikken sin.

SELEKTIV PUBLISERING

Stian Skår Ludvigsen er klar på at han hadde en politisk motivasjon for å interessere seg for en studie om skjenketider.

– Ja, jeg er politisk interessert i denne diskusjonen. Men det må være lov for en politiker å ha høyere utdanning i statistikk.

Rossow og hennes svenske kollega Thor Norström ved Institutet för social forskning (SOFI) ved Stockholms universitet, spør om Venstre-politiker Skår Ludvigsen ville ha ytret seg om de hadde kommet fram til et annet resultat? Han spiller ballen tilbake og spør om det samme: Ville de to ha publisert resultatene sine dersom de hadde kommet til et annet resultat?

– I arbeidet med doktorgraden min undersøkte jeg det som

kalles selektiv publisering. Både forskere, redaktører og fagfeller kan foretrekke resultater som tydelig bekrefter rådende oppfatninger, heller enn uklare eller motstridende resultater. Dette kan føre til en fordreining av virkeligheten, som reproduseres og forsterkes når resultatene blir samlet, referert, tatt inn i litteraturoversikter osv. Den vitenskapelige produksjonen reproduserer dermed sine feil. Dette kan få alvorlige konsekvenser.

– Man tenker seg gjerne at en studie er solid når den er fagfellevurdert. Men dessverre er det mange svakheter med fagfellevurderinger. En av dem er at dette dreier seg om ulønnet arbeid. God fagfellevurdering er avhengig av at fagfellene har tid å sette seg inn i studiene og at de har tematisk kjennskap til det de skal vurdere.

Skår Ludvigsen mener det bare er sunt for forskningen at næringsinteresser følger med og er kritiske til det forskere leverer: – Det skjerper forskningen og gjør det bare enda viktigere for forskere å sørge for at det de publiserer er robust. Fagfellevurdering er i seg selv ikke et bra nok kvalitetsstempel på forskningen, man trenger også et kritisk publikum. Og hvem skulle ellers tatt på seg rollen som kritisk leser av forskningsrapporter enn dem som har spesielle interesser for forskningen?

Statistikeren i Bergen kan godt forstå at NHO Reiseliv engasjerer et konsulentbyrå for å vurdere kvaliteten på rapporten fra SIRUS.

– I Norge finnes det ikke konkurrerende forskningsmiljøer til statens institutt for rusmiddelforskning. Det er et problem. SIRUS er i en særstilling, som både forskningsinstitutt og forvaltningsorgan. Dette er en uheldig sammenblanding. Tilliten

til instituttet hadde vært større om man hadde fristilt dem fra forvaltningsoppgaven sin. Jeg tror også at tilliten til en studie som dette hadde vært større om den hadde kommet fra et uavhengig universitetsmiljø.

MYNDIGHETENS FORLENGEDE ARM?

Ingeborg Rossow mener kritikken mot SIRUS som myndighetenes forlengede arm, er like ille som kritikken mot studien. Spesielt reagerer hun på at NHO Reiseliv gjennom mediene slår fast at forskningsresultatet er slik statsråden ønsket seg.

Er det styrt forskning dere har lagt fram, Rossow?

– Overhodet ikke. Før vi satte i gang med denne studien ble jeg intervjuet av flere medier, og da sa jeg at det på ingen måte er gitt at små skjenketidsendringer vil få noen målbar effekt på volden. Dette ble blant annet brukt av Fremskrittspartiet, som støttet seg til uttalelsene mine i den politiske debatten om skjenketider. Dette viser at vi stilte med blanke ark. Underveis i forskningen har vi ikke fått noen som helst signaler fra departementet om hva de ønsker seg av denne studien. Jeg har ikke opplevd det med andre studier heller.

SIRUS er altså klart størst på samfunnsvitenskapelig rusforskning i Norge. De har en relativt liten ekstern finansiering. Hovedinntekten er en rammefinansiering fra Helse- og omsorgsdepartementet.

Rossow mener at en debatt om forskningsfinansieringen og hva den kan bety for hvilke problemstillinger man jobber med – og kanskje også hvordan man fortolker resultater – kan være sunn. Men hun tror det kan slå begge veier:

– En klattvis forskningsfinansiering kan være vel så uheldig for forskningskvaliteten som en stor grunnbevilgning til ett, stort miljø, mener hun.

– Mange steder i instituttsektoren konkurrerer om små midler fra et stort antall oppdragsgivere. Det kan lett føre til at forskning blir enkel utredning, eller at man ofte får lettvinde og kanskje ikke så gode svar på det man spør om. Man kan i verste fall tenke seg at miljøer som viser seg å besvare evalueringer på en positiv måte for oppdragsgiver, lettere vil få flere slike evalueringsoppdrag.

Rossow forteller at hun er blitt en viktig erfaring rikere etter striden om skjenketidsforskningen hennes:

– Jeg har lært at jeg som forsker bør være forberedt på at det kan komme kraftig kritikk ikke bare av forskningen jeg har utført, men også av kompetansen og integriteten min. Som forsker på et felt som åpenbart er kontroversielt, bør du være rustet for dette. Både informasjonssjef og forskningsledelse bør være på plass for å håndtere medietrykket. Det hadde vi dessverre ikke denne gangen.

– Diskusjon og faglig uenighet i mindre fora er vi forskere rimelig vant til. Men når mediene blåser en sak stort opp, og valget av vinkling kommer helt overraskende på deg, i dette tilfellet i form av konflikt og sterk uenighet, kan det være vondt å tåle og vanskelig å skulle håndtere medietrykket.

SOM TATT UT AV BOKA

Karl Erik Lund er ikke overrasket over rabalderet i kjølvannet av skjenkestudien:

– Når forskning truer en aktørs kommersielle interesser, tar de til motmæle. Alt er som tatt ut av boka. Anklag forskerne, diskrediter forskningen deres og angrip integriteten. Og bruk gjerne tabloidene, som ikke er opptatt av oppklaring, men temperatur.

– Tobakksindustrien er skruppelløse, den tar i bruk alle slags metoder. Med disse metodene har tobakksindustrien gang på gang lyktes med å få politikere usikre og utsatt tiltak. Tvilen er blitt deres våpen.

Som SIRUS-forsker i over 20 år kjenner også Lund godt til beskyldningene om å være myndighetenes forlengede arm: – Jeg har selv vært sakkyndig vitne i fire rettssaker mot tobakksindustrien, nå skal jeg snart være det i en femte. Advokatene fra tobakksindustrien vil garantert igjen minne om at jeg er betalt av staten.

Men motstanden kan også komme fra frivillige organisasjoner. En framstående svensk tobakksaktivist beskyldte Lund for å være finansiert av snusindustrien. Norske «Tobakksfritt» kalte ham en «snuskamerat», fordi han har funnet indikasjoner på at snus har stor effekt i røykavvenningen. Han ble en forsker som anbefaler folk å snuse. Noe han ikke gjør. Han påviste bare at snus har effekt for å slutte å røyke

– Hvis man går empirisk til verk vil man se at det som kommer ut fra SIRUS ikke utelukkende støtter opp under myndighetenes politikk. På tobakksområdet har vi hatt en ganske sterk kontrovers med Helsedirektoratet i synet på snus. Det samme har vi hatt i synet på elektroniske sigaretter, som vi mener kan være et godt hjelpemiddel for dem som ønsker å slutte å røyke.

Myndighetene er ikke enig med oss. Vårt syn har nok vært en torn i øyet på dem.

LEGEMIDDELINDUSTRIEN NESTE

Lund mener det er god grunn til også å begynne å se legemiddelindustrien nærmere i kortene.

Da Gro Harlem Brundtland var leder av WHO trakk hun legemiddelindustrien inn i varmen og gjorde dem til en alliert i arbeidet med røykestopp. Røykavvenningen ble medikalisert. Dette har industrien tjent mye på. Ta bare en kikk i legemiddelhylla bak ekspeditøren neste gang du handler på Rema. I dag er nikotinpreparater (nikotintyggegummi, plaster og inhalator) som skal konkurrere med sigaretten, den nest mest solgte gruppen legemidler etter smertestillende. En av reklamene lyder: «Dette produktet vil fordoble dine sjanser for å bli røykfri.»

– Legemiddelindustrien sponser nå store tobakkskonferanser. Her arrangerer de egne symposier for leger og helsepersonell, hvor de får stor plass til å legge fram budskapet sitt om nikotinpreparatene. Kommunikasjonsstrategien deres er å vinne omdømme hos dem som jobber innen det tiltaksrettede området.

Lund forteller at 60 prosent av alle effektstudier på nikotinpreparater er utført av legemiddelindustrien selv. Hovedfunnet i disse studiene er at nikotinpreparatene virker. Men Lund mener at de fleste av studiene har en stor felles svakhet: De er gjort på en annen gruppe røykere enn dem som røyker i dag. Flertallet av røykerne i disse studiene er røykere som uansett ville ha sluttet. Røykingen i samfunnet vårt har stupt de siste årene. Røykerne du ser rundt deg i dag er noen helt andre enn dem du vanligvis så for

noen år tilbake. I dag sitter vi igjen med hard core-røykerne: En gruppe som ikke får hjelp av preparatene legemiddelindustrien selger dem gjennom Rema, Kiwi, Coop og apotekene.

– Det pussige er at de andre studiene, altså omkring 40 prosent av det som er publisert, viser helt andre resultater. Disse studiene har det til felles at de ikke er betalt av legemiddelindustrien. Ny forskning, for eksempel fra Harvard School of Public Health tyder på at disse legemidlene ikke har noen som helst effekt, forteller Lund.

Lund mener mye tyder på at studier finansiert av legemiddelprodusenter, som viser tilsvarende resultat som Harvard-studien og annen uavhengig-finansiert forskning, rett og slett er blitt lagt bort. De er ikke blitt sendt inn til publisering. Eller redaktører i medisinske tidsskrifter mener det er så lite oppsiktsvekkende at noe ikke har effekt, at artiklene er blitt sendt i retur. Vi snakker nok en gang om selektiv publisering.

– I 25 år har vi trodd at nikotinpreparatene har effekt. Nå er det flere og flere som stiller spørsmål ved dette.

– Myndighetene har gått ut og anbefalt disse preparatene. Det er sannsynligvis blitt kastet bort penger. Og her snakker vi om mye penger. Nå er det kommet forslag om at disse legemidlene skal komme inn under blå resept-ordningen her i Norge. Dermed kan det bli skattebetalerne som får lov til å betale for at røykerne skal få ineffektive legemidler.

– Men legemiddelindustrien har en annen strategi enn tobakksindustrien. De bruker ikke tvil som våpen, de tier og har ikke tatt til motmæle mot de nye studiene. De vil helst ikke at saken skal få for mye oppmerksomhet. I stedet vil de suge på

denne karamellen så lenge det er mulig, mener Lund.

REFERANSER

Alpert HR, Connolly GN, & Biener L (2012). «A prospective cohort study challenging the effectiveness of population-based medical intervention for smoking cessation». *Tobacco Control* 2012; Published online first: 10 January 2012. doi:10.1136/tobaccocontrol-2011-050129

Oreskes, N & E Conway (2010). *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. Bloomsbury Press, New York, Berlin, London.

Publikasjoner, delingskultur og tilgang til forskning

LARS WENAAS

CRISTIN

Hvordan ville du reagert hvis det ble forlangt at du var med på å betale for en og samme ting tre ganger, men likevel ikke fikk tilgang til det du har bidratt med penger til? Langt på vei er det nettopp det du gjør som skattebetaler når det gjelder forskningslitteratur. Og hvis du er en statlig ansatt forsker som har skrevet en artikkel, er det da greit å overdra alle rettigheter til en part, som til og med kan nekte deg å legge den ut på egne hjemmesider?

Dette kan synes i overkant spissformulert, men dette er faktisk normaltilstanden mer enn unntaket. Og merkelig nok er det få stemmer som hever sin røst mot dette systemet. Kanskje ikke så rart, da det heller ikke er spesielt lett å forstå hvordan forskningslitteratur oppstår, eller hvilken viktig rolle en vitenskapelig artikkel spiller for forfatteren.

PUBLISERINGSPROSESSEN

Hva er så hovedtrekkene i publiseringsprosessen?

Normalen i dag er at en forsker kontakter et forlag med sin siste artikkel, og ber om å få denne publisert. Forskeren ønsker selvfølgelig å publisere i det tidsskriftet som har det beste renommeet, og som gir forskeren den høyeste statusen og høyest poenguttelling i tellekantsystemet. Det er ingen penger å tjene for forskeren på hans eller hennes nyutklekkede åndsverk, forlaget betaler altså ingenting til forfatteren, snarere tvert i mot, det er ofte utgifter forbundet med å få trykket sin artikkel i et tidsskrift. Når forfatteravtalen underskrives, er rettighetene til økonomisk utnyttelse av artikkelen overdratt til forlaget. Åndsverksloven sikrer forfatteren en rekke rettigheter, men for alle praktiske formål er det nå forlaget som eier artikkelen. Forskeren er som regel offentlig ansatt eller har mottatt offentlig støtte, dermed har du som skattebetaler vært med på å finansiere forskningen og den endelige artikkelen. Dette er første gang du betaler.

Artikkelen går nå igjennom såkalt fagfelleevaluering. Det betyr at andre forskere vurderer innholdet i artikkelen, og går god for at dette er genuin forskning. Dette er et svært viktig kvalitetssikringsledd i forskningen, hvor fagekspertene bruker tid på å gjennomgå både resultatet og metoden forskningen baseres på. Ekspertene som bruker tid på dette, får ikke betaling for den viktige jobben de utfører, men de er som regel også ansatt ved universiteter eller andre offentlig finansierte institusjoner, og følgelig brukes statens penger også her. Dette er andre gangen du betaler.

Til slutt publiseres artikkelen, forhåpentligvis i et velrenommert tidsskrift av høy klasse. For at andre forskere skal kunne lese artikkelen, må tidsskriftet kjøpes inn av institusjonene. Det kan koste mye. Veldig mye. Dels fordi tidsskriftene helt eller delvis er i en monopolsituasjon, dels fordi forskere på en institusjon må ha tilgang til det nyeste av det nye hele tiden for å være oppdatert på sitt fagfelt, men også fordi institusjonene ikke kan kjøpe ett og ett tidsskrift, men må kjøpe såkalte Big Deals. Big Deals følger det samme prinsippet vi vanlige konsumenter opplever når vi må betale for 10 TV-kanaler vi ikke har bedt om for å få tak i den ene kanalen vi faktisk vil ha. Det er heller ikke særlig rimelig at institusjonen hvor forskeren er ansatt også må kjøpe tilgang til den samme artikkelen den ansatte ved institusjonen har produsert. Og dette er tredje gangen du betaler.

Til tross for at du som skattebetaler altså har bidratt tre steder over skatteseddelen har du fremdeles ikke tilgang til artikkelen. Hvis du da ikke er ansatt ved en forskningsinstitusjon som har kjøpt tilgang.

Kanskje ikke så viktig, tenker noen, hva skal en legmann med en innfløkt artikkel om et sært tema innenfor en obskur vitenskap? Vel, hvis man ikke er interessert i den prinsipielle siden av retten til tilgang, så vil uansett forskningen kunne være svært nyttig for alle som lar seg engasjere av eller har bakgrunn

---

1 Tilgangen reguleres som regel via IP-nummerrekken maskinene til institusjonen bruker. Du må altså være på institusjonens fysiske område, eller på en annen måte være knyttet til institusjonens nettverk for å få tilgang til litteraturen.

innen forskjellige fagdisipliner, enten de har forskerutdanning eller ikke. Innovasjonsperspektivet er også viktig, for eksempel kan ansatte i en nystartet innovativ bedrift utnytte kunnskapen som forskningen bærer med seg. Og hva med utdanningsinstitusjoner i utlandet som ikke har råd til å kjøpe tilgang til internasjonal forskningslitteratur? Dette berører i høyeste grad nord/sør-problematikken, men vi skal ikke lenger enn til egen instituttsektor her i Norge, før vi treffer forskere som ikke har tilgang til den forskningen de behøver for å holde seg oppdatert på fagfeltet.

Er det greit å bruke skattepenger på denne måten? Finnes det ikke andre alternativer for distribusjon av forskning, enn å gi den bort til internasjonale forlag som tjener store summer på dette? Og det å stenge forskningen ute for potensielle lesere som ikke har økonomien på sin side, er ikke dette stikk i strid med forskningens ideal om åpenhet?

OPEN ACCESS

Det er lansert et svar på denne utfordringen, og det heter Open Access. Definisjonen på Open Access er at vitenskapelige publikasjoner gjøres fritt tilgjengelig på nettet. Forfatter eller opphavsmann beholder opphavsretten til publikasjonen, men gir brukere tillatelse til å lese, laste ned, kopiere, distribuere, skrive ut, søke i eller lenke til fullteksten uten å forlange vederlag.² (For ordens

---

2 Open Access er definert gjennom tre *statements* i Budapest (februar 2002) <http://www.soros.org/openaccess>, Bethesda (juni 2003) <http://www.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>, og Berlin (oktober 2003) <http://oa.mpg.de/lang/en-uk/mpg-open-access-policy/>. Disse blir ofte referert til som BBB-definisjonen av Open Access (Lesedato 2.5.2012).

skyld, med vitenskapelige publikasjoner mener vi som oftest fagfellevurdert materiale.)

Dette er et prinsipp som plasserer seg i en publiseringsprosess som faktisk koster penger. Det er en vanlig misforståelse å tro at alt rundt Open Access er gratis, bare fordi det er gratis å lese. Det gjøres et arbeid i publiseringsprosessen som koster, og det vil bli presentert en regning. Ved Open Access blir regningen presentert før man publiserer, snarere enn som i dag, når regningen presenteres ved kjøp av lesetilgang. Å betale i forkant kalles for forfatterbetaling og innebærer langt på vei et skifte i den økonomiske modellen et forlag driver etter, noe som naturlig nok har noen konsekvenser for forlaget.

Open Access representerer for mange en utskiftning av et system som koster altfor mye for altfor mange, og innebærer at en viktig del av forvaltningen av forskningen er overlatt til kommersielle forlag med profitt øverst på agendaen. Mange hevder at dette er en uholdbar tilstand, ergo kreves det et nytt system. Open Access er da også omfavnet fra regjeringshold, ikke først og fremst for å spare penger, men for å få bedre utnyttelse av forskningen:

Prinsipielt mener regjeringen at alle vitenskapelige artikler som er resultat av offentlig finansiert forskning, skal være åpent tilgjengelige. (St. melding nr. 30: 2008-2009, Klima for forskning)

Open Access er et prinsipp om *at* en artikkel skal kunne leses fritt, ikke *hvordan* eller *når* det blir fritt. Dette må derfor operasjonaliseres, og i tråd med dette blir Open Access referert til

i hovedsakelig to varianter, *gull* Open Access og *grønn* Open Access. Gull Open Access er publisering i Open Access-tidsskrift der forlag velger å la sine tidsskrift være gratis tilgjengelige på internett. Utgifter ved publisering dekkes som nevnt i de fleste tilfeller av forfatter eller institusjonen forfatter er ansatt ved.

Grønn Open Access er derimot at forskeren publiserer i et vitenskapelig tidsskrift med betalingstilgang (abonnement), for deretter å bli gitt muligheten til å lagre en kopi av artikkelen i et institusjonelt arkiv. Institusjonelle arkiv (også kalt vitenarkiv) er lokale databaser for lagring og tilgjengeliggjøring av institusjonens publikasjoner. (Arkivet må ikke nødvendigvis være knyttet til forskerens institusjon; fysikkarkivet ArXiv er et vellykket eksempel på et fagarkiv som samler fagmiljøer.)

Det er forfatterens kontrakt med utgiver (tidsskriftforlag, bokforlag etc.) som regulerer hvilken versjon av den ferdige publikasjonen som eventuelt kan deponeres i og tilgjengeliggjøres via arkivet. Dette ser ut som et godt alternativ til gull Open Access-publisering ved første øyekast, men det er noen haker ved denne ordningen. For det første er det ikke alle tidsskrift som tillater egenarkivering, og de som har en såkalt grønn policy, tillater som regel ikke at den publiserte versjonen av manuskriptet (forlagets PDF) deponeres i arkivet, det er kun den siste aksepterte versjonen av manus (postprint) som kan deponeres. En fagartikkel går gjennom flere forandringer i prosessen mot endelig publisering; disse versjonene har det samme faglige innhold, men er forskjellige revisjoner frem til det endelige trykte produkt. Forlaget krever også en karanteneperiode før arkivkopien kan

gjøres tilgjengelig. Det er vanlig at artikler ikke kan tilgjengeliggjøres i et arkiv før det har gått 6-24 måneder, avhengig av fagfelt. Det er altså helt og holdent opp til forlaget når og om en versjon av publikasjonen kan tilgjengeliggjøres. At postprinten oftest er den eneste muligheten for egenarkivering utgjør nok en hake: Enhver sitering av artikkelen vil kunne henvise til galt sted i artikkelen, da forlagets PDF ofte er paginert annerledes.

Onde tunger vil ha det til at grønn Open Access representerer to uker gammel kneipp i brødhyllene, mens gull Open Access representerer den ferske loffen. Andre vil hevde at grønn Open Access er en farbar vei som en pragmatisk overgang mot et skifte av publiseringspraksis til gull Open Access, mens andre igjen vil mene at grønn Open Access er godt nok som en varig løsning.

Når det gjelder nytteverdien av Open Access finnes det en rekke undersøkelser som viser at økt bruk av Open Access (både gull og grønn) øker siteringshyppigheten³ til de publiserte artiklene. Det finnes undersøkelser som hevder at det ikke skjer en betydelig økning i siteringer, men det er ingen tvil om at artiklene blir mer lest.⁴

Og «mer lest» betyr bedre utnyttelse av de pengene som allerede er investert - mer forskning og bedre utnyttelse per krone.

---

3 Siteringshyppighet viser til hvor mange ganger andre forskere har sitert artikkelen din i sine artikler.

4 For de interesserte anbefales siden Open Access Citation Advantage: An Annotated Bibliography (<http://www.istl.org/10-winter/article2.html>) (Lesedato 2.5.2012).

OFFENTLIG PENGEBRUK I INSTITUSJONENE

Norsk forskning er i all hovedsak finansiert med offentlige midler. Om de kommer fra Norges forskningsråd, institusjonens forskningsbevilgninger, offentlige stiftelser eller EU er de finansiert av det offentlige, og dermed skattebetalernes penger. Forskning betalt med offentlige midler skal være åpent tilgjengelig for offentligheten. Det synes vanskelig å argumentere mot et slikt godt prinsipp.

De fleste vitenskapelige tidsskriftene er som nevnt basert på en abonnementsordning der man betaler for tilgang til å lese tidsskriftet/artikkelen. For de fleste forskere ansatt ved norske universiteter og høyskoler utgjør ikke manglende tilgang til forskningslitteratur noe problem. Store institusjoner kjøper tilgang til elektroniske ressurser som byr på tusenvis av titler gjennom sine biblioteker.

Men mye forskning skjer utenfor universitets- og høyskolesektoren, og mindre forskningsinstitusjoner har ingen mulighet for å betale for tilgang til alle de store tidsskriftpakene. Kunnskapsbasert innovasjon skjer også utenfor rene forskningsinstitusjoner. Mange norske kunnskapsbedrifter er ikke med i fellesavtaler for innkjøp av elektroniske ressurser, og må derfor kjøpe tilgang til tidsskriftene eller artiklene på egenhånd. Og dette er dyrt. Så dyrt at kunnskapsbedriftene ikke har råd.

FORLAGENES ROLLE

Er forlagene den store stygge ulven? Ikke nødvendigvis, i hvert fall ikke de norske forlagene. Det er astronomiske summer å tjene på akademisk publisering, men det gjelder ikke norske forlag. De

store internasjonale forlagene derimot, som Elsevier, Springer, Blackwell etc., er stadig under angrep på grunn av det mange anser som grov utnyttelse av en monopol-situasjon.

Men hvordan oppsto denne monopol-situasjonen? Vitenskapelig publisering var opprinnelig drevet fram av lærestedene og vitenskapelige selskaper. I 1960- og 70-årene bestemte universitetene og selskapene seg for at forlagsdrift var en tjeneste de selv ikke ønsket å drive, og overlot følgelig forvaltningen av arvesølvet til kommersielle forlag med den rette fagkunnskapen. Når nå internettalderen har revolusjonert både forlagsdrift, spredning/distribusjon og ikke minst selve produksjonen, reageres det på at samtidig som kostnadene har sunket betraktelig, så har prisene skutt i været.

Det koster likevel å publisere vitenskapelige artikler, også i Open Access(OA-)-tidsskrifter. Den vanligste betalingsmodellen innen OA er forfatterbetaling, der forfatteren eller dennes institusjon betaler en avgift på inntil 20 000 kroner for å dekke publiseringskostnadene per artikkel. 70 prosent av OA-tidsskriftene tar ingen betaling for publisering - utgiftene dekkes av for eksempel instituttet tidsskriftet utgis ved. På den annen side tar 70 prosent av abonnementstidsskriftene betaling fra forfatter for vedlegg, figurer og farger. Det er selvsagt ikke noe i veien med at forlag tjener penger på sin virksomhet, og det er også penger i Open Access-modellen; forlag som Springer tjener penger både på sin Springer Open-portefølje og på tidsskriftene innen Biomed Central. Verdens største Open Access-tidsskrift, Public Library of Science (PLoS) går også nå med overskudd.

Uansett hvilken modell et forlag velger å følge, bør ingen være overrasket over at kommersielle selskap har som mål å tjene penger. Det er deres privilegium i et marked styrt av markeds-kreftene, og en situasjon vi langt på vei selv er ansvarlige for. En bør derfor være varsom med å angripe forlagene utelukkende for deres prispolitikk. Likevel har det vært sterke reaksjoner mot forlagsbransjen. Elsevier er det forlaget som har fått gjennomgå mest, spesielt etter at forlaget har støttet opp om et lovforslag i USA som vil fjerne finansieringsinstitusjonenes mulighet til å kreve Open Access.

Bakgrunnen for den siste konfrontasjonen er som følger: National Institutes of Health, den største bevilger av forskningsmidler på helseområdet i USA, krever at alle artikler som er et resultat av forskningsmidler fra dem skal gjøres tilgjengelig i et arkiv (grønn Open Access). For å hindre et slikt krav ble det satt fram et lovforslag i USA, RWA (Research Works Act⁵). Det ble fremsatt av to kongressmedlemmer, som begge var på Elseviers donasjonslister.⁶ Dette og en politikk mange har opplevd som grov utnyttelse av forskerens resultater, har gitt underskriftskampanjer på nett med nærmere 10 000 forskere som dyrt og hellig sverger at de aldri mer vil ha noe mer å gjøre med Elsevier.⁷ Underskriftskampanjen fikk for øvrig Elsevier til å trekke sin støtte til lovforslaget, som i skrivende stund er lagt dødt.

---

5 http://en.wikipedia.org/wiki/Research_Works_Act (Lesedato 2.5.2012)

6 MapLight: http://maplight.org/us-congress/contributions?sort=asc&order=Recipient&s=1&office_party=House%2CDemocrat%2CRepublican%2CIndependent&election=2012&string=Elsevier&business_sector=any&business_industry=any&source=All (Lesedato 2.5.2012)

7 <http://thecostofknowledge.com/> (Lesedato 2.5.2012)

Uansett hvordan man ser på forlagene og deres rolle: De er en del av et system vi har bygd opp. Dette betyr imidlertid ikke at systemet bør bestå slik det er i dag.

OPEN ACCESS OG AKADEMISK FRIHET

Forskeren spiller en helt sentral rolle rundt Open Access-publisering, naturligvis. Som kjent skal ingen fortelle en forsker hvordan han skal forske, hvor han skal publisere eller på annet vis instruere forskeren med tanke på å påvirke forskningen. Dette berører den akademiske friheten, et viktig prinsipp innenfor all forskning. Fra statlig hold er dette løftet frem i regjeringens utredninger med følgende formuleringer:

Ideen om akademisk frihet har historisk vært løftet frem i opplysningstidens idealer om fri tenkning og søking etter sannhet, forståelse og erkjennelse, kunnskap som et offentlig gode, og verdien av en kritisk offentlighet.

Kjernen i denne friheten kan beskrives som fravær av og vern mot overstyring eller sanksjoner som truer forskerens vitenskapelige integritet, det vil si hindrer henne i å følge eller gi uttrykk for egne faglige vurderinger. (NOU 2006: 19)

Fra tid til annen dukker det opp påstander om Open Access som ingen egentlig vet hvor kommer fra. Det er blitt påstått at akademisk frihet ikke spiller på lag med Open Access, da et obligatorisk krav om publisering i Open Access-tidsskrift griper inn i forskerens frie valg av kanal. La oss legge den ballen død, det har aldri vært og bør heller ikke være snakk om å pålegge forskere

obligatorisk publisering i Open Access-tidsskrift. En slik ordning vil helt klart kunne gå på akkord med forskerens autonome rolle, og rokke ved at forskningen forblir uhildet og upåvirket.

Men hva med et annet aspekt av den akademiske friheten, nemlig å overdra rettigheter til egen forskning til forlag? Hva da med forskningens spredning og andres tilgang til forskningen? Både regjering og De nasjonale forskningsetiske komiteer løfter frem viktigheten av dette:

Frihetsbegrepet [...]er ikke tale om et privat privilegium for bestemte personer. Det er heller ikke tale om en ubetinget rett for den enkelte forsker og lærer til å handle helt etter eget for-godtbefinnende. (NOU 2006: 19)

Forskning krever derfor en institusjonelt garantert frihet til å søke, produsere og formidle vitenskapelige innsikter, så vel til en bredere offentlighet som til den interne undervisningen på institusjonen.» (§ 3 i NESH sine retningslinjer)*

Ved publisering gir forskeren fra seg all kontroll over materialet og spredningen av dette, og spørsmålet er hvorvidt det faktisk tilhører den akademiske friheten til forskeren å i praksis bidra til å hindre andre lesere tilgang til forskningen. Dette hevdes å være en del av den akademiske frihet, samtidig som det i manges øyne strider mot et nært forbundet prinsipp om at forskningen er å anse som et offentlig gode.

Om det faktisk er forenelig med god skikk og akademisk

---

8 <http://www.etikkom.no/no/Forskningsetikk/Etiske-retningslinjer/Samfunnsvitenskap-jus-og-humaniora/A-Forskningsetikk-forskningsfrihet-og-samfunn-1--4/3-Betydningen-av-fri-forskning/> (Lesedato 2.5.2012)

frihet å velge publiseringskanaler som ikke er tilgjengelig uten en prislapp, vil mange hevde at forskeren i det minste har en plikt til å sikre egenarkivering av artikkelen (grønn Open Access) gjennom forfatteravtalen.⁹

VANSKELIGHETER FOR OPEN ACCESS

Man skulle tro at demokratisering av kunnskap sammen med rettigheter til innsyn i det alle har vært med på å betale for, gjorde Open Access til en selvfølgelighet som var noenlunde enkel å implementere. Men under dette forholdsvis enkle og gode prinsipp skjuler det seg en gordisk knute. Det er ikke så enkelt som det kanskje skulle virke, for hvilke grunner har den enkelte forsker for å velge en Open Access-kanal foran en abonnementsbasert kanal? Hva gir mest status og uttelling for forskeren? Og hva med finansieringen: Hvem skal betale for forfatterbetalingen, og hvordan ser totalregnestykket ut?

Noe av problemet ligger faktisk i vår egen evaluering av det som regnes for å være god forskning. En del av de norske forskningsbevilgningene tildeles etter det såkalte tellekantprinsippet. Hvis du som forsker publiserer en vitenskapelig artikkel får du poeng som igjen gjøres om til penger til din institusjon ved neste års bevilgning. Jo flere artikler, jo flere poeng, dess mere penger. Men ikke alle vitenskapelige tidsskrifter gir like stor uttelling. Det offentlige har lister over nivåer for uttelling, der tidsskrifter på nivå 2 gir flere poeng (og penger) enn tidsskrifter på nivå 1. Et

---

⁹ Universitetet i Oslo har med sin nye Open Access-policy innarbeidet dette prinsippet i arbeidskontrakten til nyansatte. Pålegget gjelder ikke tidligere ansatte, men de oppfordres til å følge de samme prinsippene.

tidsskrift må ha eksistert en stund for å bli bedømt som seriøst og godt nok til å få nivåuttelling. Det byr på problemer for nystartede Open Access-tidsskrifter, og gjør at forskere naturlig nok velger de etablerte kanalene som stort sett er abonnementsbaserte. I kanalregisteret til Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD), som er den offentlige listen over godkjente publiseringskanaler med uttelling i Norge, er om lag 10 % av tidsskriftene nivårangert og Open Access. Og det er store forskjeller innen de ulike fagområdene, der medisin og naturvitenskapene har langt flere Open Access-tidsskrifter å velge mellom enn de fleste andre fagområdene.

På den ene siden har altså det offentlige laget insentivordninger som favoriserer publisering i tradisjonelle abonnements-tidsskrifter. På den andre siden vil det offentlige at så mye som mulig av forskningen skal være fri. Ikke et stort paradoks, men når det også finnes andre grunner til å velge abonnementsbaserte kanaler, gjør det vekstforholdene vanskelige for Open Access-publisering. Spesielt siden det dreier seg om penger, alles favorittema.

I FAVØR AV ABONNEMENTSBASERTE KANALER

Som nevnt må det på sikt skje en endring i den økonomiske modellen som ligger til grunn for vitenskapelig publisering i kommersielle tidsskrift. Forenklet kan man si at for å få så mye som mulig av forskningen ut i det fri, må pengene flyttes fra «ut»-siden av forlaget til «inn»-siden – fra regningen for lesetilgang til regningen for forfatterbetaling.

Men det er to viktige ting å ha present i dette perspektivet:

Det første er at lommeboken som betaler for lesetilgang ikke er den samme som den som betaler for publisering. Lesetilgang betales i dag av bibliotekene, mens det ofte er forfatterens forskningsbudsjett som belastes for forfatterbetalingen.

At det er forskerens eget budsjett som belastes ved publisering i en Open Access-kanal, er svært konkurransevridende. En forsker kan ha et forskningsbudsjett på 250 000 kroner, og med en publiseringsavgift (APC) på 2000 euro blir en stor del av budsjettet beslaglagt til publisering, i motsetning til publisering i et abonnementsbasert tidsskrift. Også her er det ofte en avgift involvert for publisering, men sjelden like stor. Så en forsker kan i praksis måtte velge mellom å bruke sitt budsjett til publisering i en Open Access-kanal eller til en attraktiv konferanse på sitt fagfelt.¹⁰ Hva ville du valgt? En konferanse i Rio, eller publisering i et Open Access-tidsskrift?

Det andre poenget er at bibliotekene ikke kjøper én og én artikkel, eller ett og ett tidsskrift. De kjøper store pakker med tidsskrift; Big Deals.

Selv om andelen Open Access-publisering øker, inkludert egenarkivering langs det grønne sporet, vil forfatterbetalingen komme på toppen av bibliotekenes kjøp av Big Deals. Vi kan forvente at regningen for tilgang til elektroniske tidsskrift vil holdes på samme nivå i flere år fremover, samtidig som utgiftene til forfatterbetalinger vil øke. Totalregnskapet for en

---

10 Løsningen på dette kan være å øremerke midler til Open Access-publisering – midler som må komme i tillegg til ordinære forskningsmidler. Disse midlene løses kun ut ved publisering i et tidsskrift som har forfatterbetaling (APC). Hvordan en slik ordning skal administreres er en egen diskusjon, men det er svært viktig å hindre barrierer for Open Access-publisering.

institusjon vil altså bli høyere i en periode, før man eventuelt kan begynne å høste gevinster på lavere utgifter for tidsskriftene. Denne regningen må etter hvert kunne forventes å synke etter hvert som Open Access-publiseringsbrer om seg. Men dette vil ta tid.

Målet med Open Access er da heller ikke nødvendigvis å spare penger, men å få større utnyttelse av forskning. For å oppnå dette må kanskje den gordiske knuten kuttes. Spørsmålet er om noen tør ta frem sverdet.

OPPSUMMERING

Open Access er et demokratisk og godt prinsipp, som handler om tilgang til forskning så vel som skattebetalerens rettigheter, både når det gjelder tilgang til forskning og når det gjelder retten til trygg forvaltning av økonomien i statskassen. Samtidig er Open Access vanskelig å innføre, ikke minst fordi det berører institusjonens budsjetter og forlagenes tilpassing til nye markedsmodeller.

Regjeringen og Stortinget har gjort noen grep i Norge. Open Access er innført som en målsetting og prinsipp via Stortingsmelding 22 (Klima for forskning), og det statlige organet CRISTin er opprettet, med blant annet det nasjonale koordinerende ansvaret på feltet.¹¹

Videre har mange av de største universitet og høyskoler etablert en Open Access-policy ved egen institusjon, og mange kommer etter. I mesteparten av UH-sektoren er også en teknisk infrastruktur på plass, i form av institusjonelle arkiv, som er en forutsetning for grønn Open Access.

---

¹¹ Les mer på <http://www.cristin.no/> Artikkelforfatteren er for øvrig ansatt i CRISTin.

Hva så med pengene? Den viktigste finansiseringsinstitusjonen i Norge, Forskningsrådet, har vedtatt en Open Access-policy på en del av sine midler.¹² Dette har også EU vedtatt i forbindelse med det syvende rammeprogrammet, og sammen med Wellcome Trust¹³ i Storbritannia, National Institutes of Health i USA og en rekke andre finansieringsorganer som alle har lignende policyer, så går Open Access en lys tid i møte. Som kjent hjelper det alltid å følge pengestrømmen.

En god ting kan ikke gjentas for ofte. Open Access handler ikke om å spare penger, men om å få en bedre utnyttelse av forskningen. Trolig vil forskningsinstitusjonene totalt sett spare på å betale for forfatterbetaling i stedet for lesetilgang.

Men pengeargumentet er fremdeles ikke det viktigste: Forskningen trives best når den er kvalitetssikret, åpent tilgjengelig og kan leses og utnyttes fritt. Det er en utfordring som må tas på alvor i alle deler av forsknings-Norge.

---

¹² http://www.forskningsradet.no/no/Artikkel/Forskningsradets_prinsipper_for_åpen_tilgang_til_vitenskapelig_publicering/1238627853241?lang=no (Lesedato 2.5.2012)

¹³ <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2012/apr/11/academic-journals-access-wellcome-trust?INTCMP=ILCNETTXT3487> (Lesedato 2.5.2012)

Kunnskapsrøveri fra fattige land?

PÅL HERMOD BAKKA

FØRSTEBIBLIOTEKAR, UNIVERSITETET I BERGEN

TOR HALFDAN AASE

PROFESSOR, INSTITUTT FOR GEOGRAFI, UNIVERSITETET I BERGEN

Når forskningsresultat fra prosjekter utført i fattige land skal formidles, havner forfatteren i et dilemma. På den ene siden taler hensynet til kvalitet, inntekter til institusjonen og egen karriere for publisering i et høyt rangert internasjonalt tidsskrift eller forlag. På den andre siden bør forskeren være forpliktet til å melde resultatene tilbake til dem det gjelder. Problemet er at meritterende tidsskrift og forlag ofte er så dyre at interesserte lesere i det landet data er hentet fra, blir økonomisk avskåret fra forskningsresultatene. Kapitlet diskuterer noen måter å løse dette dilemmaet på.

FEIL FORLAG

For ti år siden redigerte Tor Halfdan Aase en bok om ære og

hevn som ble publisert på et engelsk forlag (Ashgate). Publiseringsprosessen gikk ryddig og greit helt til Aase fikk se resultatet. Boka var fin den, men det viste seg at prisen tilsvarte en tredjedels månedslønn for en universitetslærer i et fattig land. Alle bidragene i boken var riktignok skrevet av vestlige forfattere, men flere kapitler hentet stoff fra utviklingsland, og Aase hadde regnet med å nå fram til kolleger derfra når han publiserte på et forlag med internasjonalt markedsnettverk. Det sier seg selv at få studenter og universitetslærere i fattige land hadde råd til å kjøpe boka. Boka finnes i hyllene til universitetsbibliotek i Europa, men ikke i Islamabad eller i Kathmandu. Det betyr at data som sjenerøst ble gitt til forfatterne av informanter i Pakistan, Mexico og Indonesia gjennom samtaler og intervju, utelukkende blir tilgjengelig for personer med tilgang til vestlige lønninger eller universitetsbibliotek.

Denne erfaringen lå til grunn for en kronikk i *Dagbladet* (09.06.2006) der Aase sammenlignet utgivelser av forskningsresultat i dyre publikasjoner med kolonimaktenes tyveri av antikviteter på 1800-tallet. På samme vis som statuer fra det gamle Egypt ble hentet til London og stilt ut på British Museum, samler vestlige forskere i dag data fra fattige land og publiserer i bøker og tidsskrift som ikke er tilgjengelige for dem det gjelder.

Da Aase for fem år siden redigerte en annen bok sammen med kolleger fra Tribhuvan University i fattige Nepal, ble redaktørene enige om å gi den ut på et nepalsk forlag. Det kunne riktignok gå ut over kvaliteten på boken både når det gjaldt fagfelle vurderinger og layout, men på den andre siden ville prisen gjøre forskningen tilgjengelig for interesserte nepalske lesere. Boken

ble trykket hos Jagadamba Press i Kathmandu og gitt ut av Tribhuvan University og Universitetet i Bergen i fellesskap. Dermed ble det ingen inntekter til Universitetet i Bergen, der Aase er ansatt. Det er nemlig slik at inntektene til norske universitet delvis er avhengige av hvor mye de ansatte greier å publisere i tidsskrift eller forlag som finnes på en liste over omlag 1700 poenggivende publiseringskanaler. Jagadamba Press er ikke på den lista. Det viser seg at de fleste forlagene og tidsskriftene på den godkjente lista har basis i Europa og USA.

Dette burde ikke overraske noen. Tidsskriftet er det sentrale medium for formidling av vitenskapelig kunnskap og utviklet seg parallelt med det moderne universitetet. De mest prestisjetunge tidsskriftene er over hundre år gamle, dels utgitt i samarbeid med lærde selskap, som *Transactions of the Royal Society*, dels med ulike profesjonsforeninger, som *American Anthropologist*. Tidsskriftets funksjon er å formidle forskningsresultater på sitt felt. Tidsskriftene blir dermed også de institusjoner som organiserer forskningsuniverset i oversiktlige biter eller fagfelt.

Tidsskriftet er et dyrt medium. Et hefte i en årgang koster det samme som en bok innen det faget det dekker. Og bøker i «viktige» fag som biomedisin koster normalt fire ganger så mye som for eksempel etnologibøker. Men det virker nesten som om pengestrømmen på et forskingsfelt har en fordyrende effekt på publikasjoner fra feltet. Ettersom publikasjonsvolumet fra sentrale biomedisinske og naturvitenskapelige fag ser ut til å rettferdiggjøre 12 til 24 hefter i en tidsskriftårgang, blir informasjonskostnadene deretter. Tilveksten av sosialantropologi utgjør 312 hefter i året til en listepris på ca 150.000 kroner; årlig

mottar Universitetsbiblioteket i Bergen 1200 hefter innen klinisk kardiologi til en listepris på ca 770.000 kroner. Utvikling av nye fagområder fører til behov for nye tidsskrift samtidig som de etablerte tidsskriftene bare øker i omfang. Universitet i Bergen, med sin ambisjon om å være et «internasjonalt synlig forskingsuniversitet», har en årlig tidsskriftregning på 35 millioner.

Det som har endret seg i løpet av de siste 20 årene er at en del forlag har begynt å tjene penger på å utgi vitenskapelige tidsskrift, og det er ikke særlig populært i akademiske kretser. Den store stygge ulven er britisk-nederlandske Reed-Elsevier, som i 2011 hadde et overskudd på en knapp milliard britiske pund av en omsetning på drøyt 7 milliarder pund. (Av dette gikk 79 millioner kroner til Statens pensjonsfond Utland som aksjeutbytte.) Universitetsbiblioteket i Bergen betaler ca 11 millioner kroner for sin lisens på forlagets tidsskrift. Med 350.000 nedlastinger fra dem i 2011 utgjør de godt og vel en tredjedel av den registrerte bruk av tidsskrift ved Universitetet i Bergen. Enhetskostnaden på nedlastede artikler fra Elsevier er på knapt 20 kroner mot det doble for nedlastinger fra forlag som Springer og Wiley-Blackwell. Gitt at Elsevier har den kjappeste og mest stabile tekniske løsningen for sine elektroniske tidsskrift, er abonnementene faktisk verd prisen biblioteket betaler for å skjøtte sin plikt til effektiv dokumentlevering. Om for eksempel tidsskriftet «Brain Research» med sine 60 numre i året er verd prisen på 20.904 Euro, må det være opp til fagmiljøene å bestemme.

En mer forståelig grunn til irritasjonen over Reed-Elseviers overskudd er at det blir lite penger igjen for bibliotekene til å kjøpe nye tidsskrift når Elsevier-regningen er betalt. Ettersom

akademia det siste tiåret har vært utsatt for et politisk press for å øke sitt publikasjonsvolum, har etterspørselen etter publikasjonskanaler økt. Dette har skjedd uten noen tilsvarende økning i bibliotekenes budsjetter. Siden brorparten av bibliotekenes mediebudsjett er bundet opp i abonnement på etablerte tidsskrift, blir det ikke plass til nye. Slik sett fungerer tidsskriftmarkedet som et oligopol der de forlag og profesjonsforeninger som sitter på tidsskrift som etablerte forskingsmiljø bare «må» ha, har en betydelig markedsrett.

DILEMMAET

Alle som driver med forskning er interessert i å publisere resultatene sine; vi har aldri møtt noen som hevder det motsatte. Men for oss som arbeider i utviklingsland er det et stadig dilemma hvor vi skal publisere. Kvalitet på artikkelen, stjerner på Cven, og penger til moderinstitusjonen taler for høyt rangerte internasjonale tidsskrift og forlag. På den andre siden står hensynet til de landene og regionene forskningen handler om. Studenter og lærere i landet der data er samlet inn, bør få lett tilgang til forskningsresultatene. Dessuten er det også viktig å støtte opp under tidsskrift som utgis av universiteter i fattige land. Slik institusjonsbygging er en hovedmålsetting i norsk bistand til høyere utdanning og forskning. Begge disse forholdene taler for publisering på et rimelig forlag i det utviklingslandet der forskningen foregår. Men det er ikke alltid så lett å få det til. Aase har nylig fått en forespørsel om å være medredaktør på et temanummer av tidsskriftet *Journal of Law and Social Sciences*, som gis ut av Gillani College i Multan, Pakistan. I dette nummeret

ønsker kolleger i Multan å ha en nordisk vinkling på temaet «ære og hevn». Det viser seg imidlertid å være vanskelig å overtale gode nordiske forskere til å komme med bidrag når de får vite at tidsskriftet ikke står på lista over de kanoniserte.

Ettersom rangeringen av tidsskrift er basert på deres internasjonale gjennomslag, målt i antall siteringer, vil den nødvendigvis favorisere de etablerte internasjonale titlene. Det er beklagelig at tellekantsystemet, som skal stimulere til internasjonal publisering, får en slik effekt. Samtidig er det ikke urimelig at det er slik. Lokale tidsskrift med en liten leserkrets oppfyller ikke de krav som bør stilles til en god formidlingskanal. På den annen side vil det nettopp være i slike tidsskrift at en god artikkel skrevet av en forfatter utenfra vil bli lagt merke til. I tilfellet med det pakistanske tidsskriftet *Journal of Law and Social Sciences* vil sannsynligvis nordiske bidrag bli lest med større interesse enn lokale bidrag. Det er heller ikke umulig at tidsskriftets nedslagsfelt omfatter en offentlighet som ikke har tilgang til den internasjonale tidsskriftlitteraturen på feltet. Disse to forhold gjør en artikkel i et slikt tidsskrift til et bedre stykke forskningsformidling enn publisering i et internasjonalt tidsskrift, der artikkelen like godt kan drukne i mengden. Og rent forskningsetisk bør vel publisering for det publikum resultatene angår være viktigere enn universitetspolitisk korrekt valg av kanal.

Dersom hensynet til de økonomiske føringene i tellekantsystemet er avgjørende for hvor man publiserer, bør man ikke snakke for høyt om de internasjonale forlagenes profitt, med mindre man liker lyden av knust glass. Men det er like fullt et dilemma for forskeren som tvinges til å velge mellom å publisere for den

interesserte offentlighet forskningsresultatene angår, eller å sikre seg selv og sin institusjon forskningsmidler.

EN LØSNING I SIKTE?

En mulighet er å vente til de rangerte forlagene/tidsskriftene frigir artiklene for annet bruk. Her er praksis forskjellig. I det norsk-redigerte *Journal of Peace Research* kan forfattere legge ut artiklene sine på internett til fri nedlasting etter ett år, mens det engelske forlaget Aase brukte til sin bok om æresbegrepet har klausul på materialet i ti år.

En annen mulighet er å publisere i «Open Access»-tidsskrift som også kan være høyt rangerte. «Open Access» betyr at hvem som helst med tilgang til Internett kan laste ned artikler gratis. Aase sendte nylig en artikkel til et slikt tidsskrift og ble forbauset da han fikk vite at han må punge ut med USD 500 for å få artikkelen publisert hvis den er god nok til å passere fagfelle vurderingen. Hans første tanke var at dette er urimelig; vanligvis forventer man å få betalt for å gjøre en jobb, men her må man altså først slite med å skrive artikkelen og deretter betale for å få den utgitt. Ved nærmere ettertanke er det ikke så dumt. Det er kanskje på sin plass at velstående universitet og forskningsråd som de norske kan subsidiere forlagene med å nå ut til hele verden – inklusive lavtlønnede kolleger og fattige studenter i utviklingsland. Løsningen på dilemmaet om kvalitet versus tilgjengelighet kan altså ligge i å betale for å publisere i slike rangerte tidsskrift.

Men «Open Access» er et komplekst begrep siden betegnelsen brukes i minst tre ulike betydninger. Institusjonelle arkiv, der forfatteren legger ut et «elektronisk særtrykk» av

en artikkel eller bok fritt tilgjengelig på nettet, faller også innenfor kategorien. Eksempler på slike arkiv er Bergen Open Research Archive, et samarbeid mellom Universitetet i Bergen, NHH, CMI og Høgskolen i Bergen. Alle norske universitet og høyskoler vedlikeholder i dag slike arkiv, men de er dessverre lite brukervennlige. Et annet eksempel er svenske uppsatser.se. Den internasjonale overbygningen er OAister, en søkemotor som vedlikeholdes av det amerikanske bibliotekksortiet OCLC.

En annen betydning av «Open Access» er publisering i gratis nettidsskrift der forfatterne betaler for utgivelsen. Eksempler på dette er utgivelsene til britiske Public Library of Science, BioMedicalCentre og det polskbaserte Versita. Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste opererer med vel 2800 «Open Access»-tidsskrift på sin liste over slike publikasjonskanaler.

En tredje betydning av «Open Access» er tilgjengeliggjøring av tidsskriftartikler fra betalingstidsskrift etter en viss tid, slik tilfellet er med artikler i *Journal of Peace Research*.

De ulike formene for «Open Access» representerer ulike finansieringsmodeller. I den første betaler de deltakende institusjonene hele regningen. Kvaliteten på tilbudet reflekterer deres vilje til å betale for driften av arkivene. Kvalitetskontrollen (fagfellevurderingen) av innholdet utføres imidlertid av de tidsskrift artiklene i arkivet ble publisert i, og slik sett er tidsskriftene en nødvendig forutsetning for arkivene. I tillegg betaler institusjonen for utvikling, drift og vedlikehold av den tekniske løsningen som gjør artiklene gjenfinnbare for brukerne.

I den andre modellen betaler forfatterne, eller muligens deres institusjon, for publisering med tilhørende fagfellevurdering og drift av den tekniske løsningen.

Den tredje modellen forutsetter eksistensen av databaser/søkemotorer. Et eksempel er den amerikanske PubMed, som er føderalt finansiert gjennom *The National Library of Medicine*.

Ingen av modellene er altså gratis. Den første er basert på at «noen» abonnerer på tidsskriftene det lagres artikler fra. Ettersom denne «noen» er institusjonen, er et institusjonelt arkiv faktisk en merutgift. Den andre har den åpenbare svakheten at forfatterne betaler for å bli publisert. Selv om de mange ordinære tidsskriftene også krever betaling for å vurdere artikler for publisering - *American Economic Review* tar for eksempel USD 200 - får de sine inntekter fra betalende abonnenter som kan stille krav til forlaget fordi de faktisk betaler for et produkt.

KRAV TIL FORSKNINGSFORMIDLING

Kvalitet i forskningsformidling handler ikke bare om at forskningsetiske krav oppfylles gjennom en tilfredsstillende fagfellevurdering. Det handler også om fysisk tilgjengelighet og regularitet i publiseringen. Paradoksalt nok er det vanskeligere og dyrere å oppfylle kravet om tilgjengelighet med nettpublikasjoner enn med trykte publikasjoner. Tilfredsstillende tilgjengelighet krever at leverandørene investerer i serverkapasitet og søkesystem som gjør det mulig å laste ned artikler uten for mye fomling og venting. Reed-Elseviers dominerende posisjon i markedet skyldes ikke bare at forlaget sitter på prestisjetunge tidsskrift som *Cell* og *The Lancet*. Databasen deres, *ScienceDirect*, er også

den overlegent teknisk beste tidsskrift databasen i markedet. Bak overskuddene ligger milliardinvesteringer i serverkapasitet og utvikling av søkegrensesnitt. Når mindre forlag er blitt kjøpt opp av de store, er det nettopp fordi de ikke har maktet å gjøre slike investeringer. Et eksempel: Forlaget Frank Cass publiserte en rekke smale, men tunge tidsskrift som *West European Politics* og *Journal of Peasant Studies*. Sistnevnte publikasjon var i dødvannet i et år før den nye eieren, børsnoterte Taylor and Francis, fikk den opp å gå igjen med en brukbar elektronisk utgave. Publisering er bare første skritt i formidlingen av forskningsresultatene. Det enkelte resultat skal gjenfinnes i et kunnskapsunivers der det må konkurrere om oppmerksomhet med bokstavelig talt millioner av andre resultat. I dette perspektivet blir «Open Access» en prisverdig men ikke tilstrekkelig måte å nå en vid krets av lesere på. Til og med en sentral «Open Access»-aktør som BMC har fra 2011 verdens største forlag, Springer, som sin tekniske samarbeidspartner.

Det er ikke gitt at «Open Access»-tidsskrift, enten de er frittstående eller institusjonsforankrede, vil makte å følge med i den tekniske utviklingen. Det er heller ikke til å stikke under en stol at det finnes «vanity publishing» – forlag som utgir det de får betalt for uten å legge ned for mye arbeid i fagfelleverderingsprosessen.

JSTOR SOM VEIVISER

Første skritt på veien til å løse det etiske dilemmaet om tilgjengelighet versus merittering, er å godta at forskningsformidling koster og at noen kan tjene penger på det. Det er ikke mer moralsk forkastlig at Reed-Elsevier tjener penger enn at Dell Computers

gjør det. Med den erkjennelsen i bunnen burde det være mulig å etablere ordninger som gjør de internasjonale tidsskriftene tilgjengelige for institusjoner i fattige land. I tidligere tider byttet institusjonene publikasjoner med hverandre. Bergens museums bibliotek ble bygget opp ved at museet mottok all verdens akademi- og museumspublikasjoner i bytte mot sine årbøker. Universitetsbiblioteket i Bergen sitter for eksempel på komplette serier innen marinbiologi og arkeologi fra alle de store amerikanske museer og forskningsuniversitet i tillegg til temmelig komplette serier av europeiske akademipublikasjoner fra første halvdel av 1800- og 1900-tallet. Fram til 1980-tallet brukte Universitetsbiblioteket i Bergen store summer på å kjøpe abonnement på tidsskrift som ble brukt som byttemateriale mot institusjoner bak Jernteppet.

Selv om ingen norske universitet har råd til å bruke penger på denne måten under dagens forskningspolitiske regime, fins det midler tilgjengelig til institusjonsbygging i de land vi samarbeider med over andre budsjett. Å bygge opp kjernesamlinger av elektroniske tidsskrift vil ikke være utenfor økonomisk rekkevidde. Forlagene har en svært fleksibel prispolitikk. Den mest sentrale arkivdatabasen i biblioteklandskapet, JSTOR, har gjennom sitt *Developing Nations Access Initiative* en prismodell som tilbyr institusjoner i utviklingsland gratis adgang eller adgang til en rent symbolsk pris på 100 USD i året. For å sette dette tilbudet i perspektiv betalte Universitetet i Bergen i 2011 243.063 kroner for den samme tilgangen. Av de 12.751 nedlastningene av artikler fra sosialantropologiske tidsskrift ved Universitetet i Bergen i 2011 ble 10.293 foretatt fra tidsskrift i JSTOR. Og uansett hva

fagmiljøene måtte mene om behovet for tilgang til forskningsfronten, viser all statistikk at bruken av eldre tidsskrift øker i takt med at de blir tilgjengelige på nettet.

JSTOR er en ikke-kommersiell aktør som ble startet og har vært utviklet på bibliotekenes, ikke forskernes eller forlagenes, premisser. Den ble til fordi Andrew W. Mellon Foundation i 1995 la 50 millioner dollar på bordet for å hjelpe amerikanske forskningsbibliotek med å digitalisere samlingene sine for å spare hylleplass og forenkle leveringen av bøker og artikler. Den har i ettertid vokst i omfang og dekningsgrad, og er nå blitt en internasjonal base med et økende innslag av veletablerte franske, spanske, italienske og tyske titler så vel som indiske og pakistanske. At et tidsskrift som det pakistanske *Journal of Law and Social Science* blir tilgjengelig i JSTOR vil automatisk gjøre det mer sentralt fordi det blir tilgjengelig i den mest sentrale basen på sitt forskningsfelt, noe som også vil øke tidsskriftets prestisje.

JSTOR er en bedre modell for forskningsformidling enn noen «Open Access»-modell fordi den bevarer tidsskriftet som kunnskapsorganisasjon samtidig som den har finansiell styrke til å investere i nye tekniske løsninger. Ettersom et flertall av amerikanske universitetsforlag har valgt den som plattform både for sine e-bøker og sine løpende tidsskrift, er det grunn til å tro at JSTOR vil styrke sin posisjon i tidsskriftmarkedet fremover.

Det andre skrittet på veien mot å øke synligheten av, og dermed prestisjen til, tidsskrift fra sør er å bidra økonomisk og faglig til at flest mulig av dem kommer inn i JSTOR. En slik prosess vil bidra til å løse opp det kastesystemet vi ser konturene av i dagens akademiske publiseringslandskap.

At tilgjengelighet til forskningsresultater ikke er tilfredsstillende i dag, ser vi når vi har kolleger fra fattige land på gjesteopphold i Bergen. Noe av det første de gjør etter ankomst er å kaste seg over de tidsskriftene som universitetet abonnerer på og laste ned det de har bruk for. Men det ville jo vært både billigere og mer praktisk å sende artiklene ut til leserne enn å hente leserne til tidsskriftene. I påvente av at de fleste prestisjetunge publikasjoner blir universelt tilgjengelige gjennom ordninger som JSTOR, har den enkelte forsker et ansvar for å melde forskningsresultatene tilbake til dem resultatene gjelder. Dette bør det tas høyde for allerede i søknad om prosjektmidler der det kan legges inn en utgiftspost på formidling i kanaler som praktiserer en eller annen «Open Access»-ordning. For å hindre kunnskapsrøveri bør slik formidling være et krav til alle forskningsprosjekt som henter data fra utviklingsland.

REFERANSER

Aase T.H. (red.) 2002: *Tournaments of Power. Honour and Revenge in the Contemporary World*. Ashgate Publications, Aldershot

Chaudhary R.P., Aase T.H., Vetaas O.R., Subedi B.P. (eds.) 2007: *Local Effects of Global Changes in The Himalayas: Manang, Nepal*. Tribhuvan University & University Research Bergen (UNIFOB).

Om forfatterne

Tor Halfdan Aase er dr.polit. og professor ved Institutt for geografi, Universitetet i Bergen. Han har lang fartstid som forsker på tema knyttet til forvaltning av naturressurser i Sør-Asia og undervisningssamarbeid med flere universitet der. Aase har også bistilling ved Cicero der han arbeider med et omfattende forskningsprogram om tilpasninger til klimaendringer i Himalaya.

Pål Hermod Bakka er dr.philos. i statsvitenskap. Han er førstebibliotekar ved Biblioteket for samfunnsvitenskap ved Universitetsbiblioteket i Bergen. Bakka er fast skribent i *Dag og Tid*.

Karianne Bjellås Gilje er cand.philol. fra UiO. Hun har vært lektor ved HiO, forlagsredaktør i Universitetsforlaget, og redaktør for det faglitterære tidsskriftet *Prosa*. Hun har utgitt flere bøker, vært spaltist i *A-magasinet*, *Dagens Næringsliv* og *Morgenbladet*, og er i dag lørdagsspaltist i *Dagbladet*. Hun jobber pt som programsjef i Norsk Form DogA Norsk Design- og Arkitektursenter.

Lene Bomann-Larsen, phd i filosofi, Forskningskoordinator/førsteamanuensis ved Krigsskolen. Hennes faglige interesser er etikk og politisk teori, særlig krigens etikk/rettferdig krig. Bomann-Larsen underviser også i vitenskapsteori og -metode. Har arbeidet med forsknings- og patentetikk, og har skrevet rapporten «Patentnemnd uten portefølje», Forskningsetiske komiteer (2007).

Anette Brunovskis er forsker og sosiolog, og arbeider på Fafo. Hun arbeider primært med migrasjons- og prostitusjonsrelaterte spørsmål, og har blant annet forsket på menneskehandel og irregulær migrasjon. Hun har også publisert flere artikler om etiske og metodiske utfordringer knyttet til forskning på sensitive og stigmatiserende tema og vanskelig tilgjengelige grupper.

Eli Feiring har en doktorgrad i statsvitenskap og er ansatt som førsteamanuensis ved Avdeling for helseledelse og helseøkonomi ved Universitetet i Oslo. Hun underviser i helsepolitikk og forsker på helsepolitiske spørsmål knyttet til prioritering, rettighetsfesting, egenansvar, genetisk informasjon og sosiale ulikheter.

Dag O. Hessen er professor i biologi, Universitetet i Oslo. Han arbeider faglig primært med økologiske og evolusjonære problemstillinger, både på gen-, arts- og økosystemnivå. Hessen er også en aktiv samfunnsdebattant med mange populærfaglige artikler og bøker omkring biologi, miljø og filosofi. Han har mottatt flere priser for sin faginnnsats og formidling.

Cathrine Holst er seniorforsker ved ARENA og postdoktor i sosiologi, Universitetet i Oslo. Holst er redaktør i *Nytt Norsk Tidsskrift*. Hennes faglige interesser er politisk teori, vitenskapsteori, feminisme og likestillingspolitikk. Holst leder forskningsprosjektet “Why not epistocracy? Political legitimacy and the fact of expertise” (2012-2017).

Siw Ellen Jakobsen er utdannet sosiolog (cand. sociol.) ved Universitetet i Oslo. Hun har i mange år jobbet som forskningsjournalist. Jacobsen skriver for blant andre forskning.no, Forskningsetiske komiteer, Norges forskningsråd, Universitetet i Oslo og Nordforsk.

Tove Kolset er informasjonsdirektør ved CICERO Senter for klimaforskning. Hun har tidligere vært informasjonsansvarlig i forskningsstiftelsen NORUT i Tromsø, forskningsjournalist ved University of California, San Diego (UCSD), informasjonssjef i Kreftforeningen og helsejournalist i *Dagbladet*. Kolset er medlem av Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT).

Pål Prestrud er direktør for CICERO Senter for klimaforskning. Han er biolog og klimaforsker, og en aktiv samfunnsdebattant i spørsmål om klimaendringene og den globale oppvarmingen.

Arne Tostensen er seniorforsker ved Chr. Michelsens Institutt, Bergen. Arbeidsfeltet er utvikling i Afrika med vekt på styresett, forskningspolitikk, fattigdom, migrasjon og menneskerettigheter. Mye av hans forskning er basert på oppdrag fra bistandsorgan. Tostensen er medlem av Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH).

Morten Walløe Tvedt er seniorforsker ved Fridtjof Nansens Institutt, og forsker på immaterialrett og genressursrett. Han har skrevet bøkene *Beyond Access* (2007) (med Tomme Young) og *Norsk Genressursrett* (2010). Tvedt har utført oppdrag for sekretariatet for Konvensjonen om biologisk mangfold (CBD), for FNs Organisasjon for matvare- og jordbruksproduksjon (FAO) og for Nordisk ministerråd.

Lars Wenaas er seniorrådgiver ved CRISTin, hvor han har ansvaret for koordinering av Open Access-arbeidet på nasjonalt nivå. Han er cand.philol. (filosofi) fra Universitetet i Oslo, og har tidligere arbeidet i ABM-utvikling, blant annet som redaktør og prosjektleder av nettportalene museumsnett.no og kulturnett.no.

Åge Wifstad er førsteamanuensis i medisinsk filosofi ved Institutt for samfunnsmedisin, Universitetet i Tromsø. Han har særlig vært opptatt av etiske og kunnskapsteoretiske problemstillinger innen psykiatri. Wifstad har vært medlem av Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag (NEM) 2003-2010.

Hvilken makt bør betaleren ha over forskningen?

Hva er et menneskelig verdt i kroner?

Skal forskeren motiveres av penger?

